

Liberalna feministička kritika

Ćurić, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:985142>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti

Matea Ćurić

Liberalna feministička kritika

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Kristina Peternai Andrić

Osijek, 2013.

Sažetak

Tema ovog diplomskog rada obuhvaća značajke liberalnog feminizma, njegov razvoj i glavne karakteristike po kojima se razlikuje od ostalih feminističkih pravaca nastalih 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Liberalni feminizam razvijao se u 18., 19. i 20. stoljeću i obično je vezan uz dva vala feminizma iz kojih su nastali klasični liberalni feminizam i liberalni feminizam 20. stoljeća. U radu su izdvojeni najvažniji predstavnici liberalnog feminističkog pravca: Mary Wollstonecraft (18. stoljeće), John Stuart Mill (19. stoljeće), Betty Friedan (20. stoljeće) i Martha Nussbaum (21. stoljeće). Naglašena je kritika njihovih teorijskih postavki, osobito Carol Pateman, suvremene kritičarke tradicionalnih klasičnih teoretičara i protivnice sklapanja ugovora, usko vezanog za razvoj građanskog društva i rast kapitalizma. Pateman se osvrće na nedostatke koje je ugovor donio u privatnoj sferi društva te problemu patrijarhata, zanemarenog od strane liberalne tradicije i liberalnog feminizma.

Ključne riječi: feminizam, liberalizam, politika, kritika, ugovor

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Opće odrednice feminizma	2
2. 1. Razvoj angloameričke i francuske feminističke kritike.....	3
3. Temeljne odrednice liberalnog feminizma.....	6
3. 1. Političke odrednice liberalnog feminizma.....	10
3. 2. Mary Wollstonecraft.....	13
4. Millova liberalna feministička teorija.....	15
4. 1. Kritika Millove teorije.....	19
5. Betty Friedan i <i>Žensko građansko pravo</i>	22
5. 1. Nacionalna organizacija za žene.....	24
6. Feministička kritika liberalizma i liberalnog feminizma.....	26
6. 1. Problem privatnog i javnog.....	27
6. 2. Liberalizam i patrijarhalizam – muškarci kao „pojedinci“.....	30
6. 3. Što (ne) valja s liberalnim feminizmom?.....	32
6. 4. Društveni i ekonomski položaj žena od 18. stoljeća do danas.....	36
7. Zaključak.....	38
8. Literatura.....	40

1. Uvod

Cilj je ovog diplomskog rada odrediti karakteristike liberalnog feminizma, prikazati njegov razvoj i probleme ženske podređenosti u društvenim i političkim sferama. Rad uključuje pregled mišljenja pojedinih filozofa, kritičara i feministica značajnih za postanak liberalnog feminističkog pokreta, teorije i kritike te suvremena feministička stajališta. Budući da je liberalni feminizam povezan s liberalizmom, u radu su iznesene i feminističke kritike liberalne teorije koja je postavila temelje liberalnom feminizmu. Rad je usmjeren na liberalni feminizam na Zapadu jer njegovi najznačajniji predstavnici potječu iz Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, odakle se pokret širi diljem Europe.

Ukratko su iznesene opće odrednice feminizma i feminističkog pokreta, imena značajna za njegov razvoj uopće iz čega će se razviti nekoliko različitih pravaca. Rad sadrži kratki prikaz angloameričke i francuske feminističke kritike u okviru politike i književnosti te osnovne feminističke smjerove nastale u drugoj polovici 20. stoljeća. Obuhvaćene su temeljne značajke liberalnog feminizma, njegov razvoj i pregled političkih odrednica na kojima se zasniva liberalni feminizam, njegova teorija i kritika.

Predstavljena je teorija Johna Stuarta Milla, značajnog političara i filozofa 19. stoljeća, osobito kada se radi o liberalizmu i pravima žena. Mill je dao značajan doprinos razvoju liberalnog i demokratskog društva uključujući ženu kao „pojedince“ u dotadašnje liberalne teorije. Jedno od poglavlja rada posvećeno je predstavnici liberalnog feminizma 20. stoljeća, Betty Friedan, prvoj predsjednici Nacionalnog pokreta za žene u SAD-u koja se žestoko borila protiv političke i ekonomske nejednakosti muškaraca i žena. Istaknut je njezin govor o ženskom građanskom pravu, pravu na pobačaj i bitne karakteristike *Nacionalne organizacije za žene*.

Naglasak je na kritici liberalizma i liberalnog feminizma na koju su usredotočene suvremene kritičarke Martha Nussbaum, Carol Pateman i Anne Phillips. Marta Nussbaum brani liberalni feminizam i upućuje na nedostatke koje mu zamjeraju ostale feministice, osobito pripadnice radikalne struje feminizma. Carol Pateman pripada navedenoj struji, a zanimljivo ju je spomenuti jer se posvetila istraživanju prvobitnog ugovora i njegovoj zanemarenoj polovici – spolnom ugovoru, koji pretpostavlja oblik modernog patrijarhata.

2. Opće odrednice feminizma

Proučavanjem feminističke teorije i kritike postaje jasno da ne postoji jedinstveni teorijski i kritički feministički stav, a feminizam je najopćenitije definiran kao društveni pokret „koji za žene traži jednaka prava i isti status kakav imaju i muškarci, kao i sloboda da same odlučuju o svojoj karijeri i o uređenju svog života“.¹ Takva je definicija samo dio osnovnog povijesnog polazišta iz kojeg su se razvila suvremena feministička učenja. Feministička je svijest stara koliko i samo patrijarhalno društvo², iako se riječ *feminizam* prvi put javila krajem 19. stoljeća. Kada govorimo o patrijarhatu, treba spomenuti matrijarhat koji predstavlja prehistorijsko društvo o kojemu se može samo nagađati, ali nema nikakvih tekstualnih tragova o njemu. U literaturi se spominje i kao mogućnost „legende“ koja je narativno uobličila drevne snove o jednom drukčijem društvu.³ Sukob oko patrijarhata, koji je počeo šezdesetih godina 19. stoljeća, započeo je pitanjem je li „prvobitni“ društveni oblik pravo oca ili pravo majke, o čemu govori Carol Pateman u svojoj knjizi *Spolni ugovor*.⁴

Stvarni društveni položaj žena očituje se već u antici kroz poznate grčke tragedije u kojima su glavne junakinje upravo žene (Elektra, Antigona, Medeja...). Za hrvatsku je književnost u tome kontekstu značajna Hasanagica koja ilustrira do koje je mjere žena bila lišena prava da sama odlučivati o svome životu. Ona je počela obilaziti svijet kada se na Zapadu već odlučno počelo postavljati pitanje ženskih prava. S feminizmom počinje povijest o promjeni podređenog položaja žena, a na pitanje kada on počinje, neke od autorica kažu da nastaje „kad se žene počnu svjesno, masovno i djelotvorno organizirati radi poboljšanja svoga položaja. Ali, dotad su morala proći stoljeća i stoljeća. Vrlo, vrlo dugo sve se urotilo protiv bilo kakve mogućnosti organizirana feminističkog djelovanja“.⁵ Danas se smatra kako je za početak feminističkog diskurza značajna knjiga *Obrana ženskih prava*⁶ engleske feministice Mary Wollstonecraft koja je otvorila žensku školu u sjevernom dijelu Londona. U navedenom su djelu prvi put na položaj žena primijenjene

¹ Definicija koju daje Encyclopedia Britannica u: Lešić, Zdenko, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)“, u: Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanka, Sarajevo, 2003., (<http://www.scribd.com/doc/72961126/Zdenko-Le%C5%A1i%C4%87-Feminizam-istorija>), str. 1.

² O postanku patrijarhalne misli i njihovim trima vrstama (tradicionalni, klasični, moderni) vidi u: Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Press, Zagreb, 2000., str. 37.

³ Lešić, Zdenko, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)“, u: Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanka, Sarajevo, 2003. (<http://www.scribd.com/doc/72961126/Zdenko-Le%C5%A1i%C4%87-Feminizam-istorija>), str. 2.

⁴ Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Press, Zagreb, 2000., str. 37.

⁵ Watkins, Susan Alice, Rueda Marisa, Rodriguez, Marta, *Feminizam za početnike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 4.

⁶ *A Vindication of the Rights of Women*, 1792.

prosvjetiteljske misli, knjiga je doživjela veliki uspjeh i postala temeljnim kamenom modernog feminizma.⁷ U feminističke rasprave 19. stoljeća nisu uključene samo žene, već i muškarci poput Johna Stuarta Milla i Friedricha Engelsa čije su knjige u drugoj polovici 19. stoljeća najviše utjecale na razvoj feminističke svijesti. U povijesnim se pregledima feminizam obično dijeli u tri vala koji su opširnije objašnjeni u sljedećem poglavlju. Takva je koncepcija izrasla iz konteksta zapadnog društva iz kojega se feminizam postupno širio u ostale zemlje.

2.1. Razvoj angloameričke i francuske feminističke kritike

Rasprave o feminizmu nikako ne mogu zaobići angloameričku i francusku feminističku kritiku o čijem razvoju detaljno piše Toril Moi u svojoj knjizi *Seksualna tekstualna politika*.⁸ Autorica raspravlja o najvažnijim predstavnicama navedenih kritika, o metodama, načelima i politici koja je na djelu unutar feminističke kritičke prakse te kaže da je „primarni cilj feminističke kritike uvijek bio politički: ona teži razotkriti, a ne ovjekovječiti patrijarhalne prakse“⁹. Moi izdvaja Virginiju Woolf kao jednu od najvažnijih predstavnica i začetnica angloameričkih feminističke misli i kritike, te ističe njezino djelo *Vlastita soba*.¹⁰ Mnogi teoretičari i kritičari njezinu raspravu smatraju prvim manifestom moderne feminističke svijesti budući da se problematiziraju neke od osnovnih tema feminizma. Kritika je Virginiju Woolf prihvaćala i odbacivala, mnogi su je kritičari smatrali „frivolnom i beznačajnom umjetnicom, a odbacile su je i mnoge angloameričke feminističke kćeri“.¹¹ Nakon Virginije Woolf trebalo je proći nekoliko godina, pa i desetljeća, do pojave značajnijih feministica i njihovih djela. Šezdesetih godina 20. stoljeća godina feminizam se ponovno pojavljuje kao važna politička sila na Zapadu. Osobito se ističe Betty Friedan koja je u svojoj knjizi *Ženska mistika* 1963. godine prva pokazala kako američke žene postaju sve nezadovoljnije svojim mjestom u poslijeratnom društvu obilja. Betty Friedan znatno je doprinijela razvoju liberalnog feminizma osnivanjem srednjoklasne, liberalne i reformističke *Nacionalne organizacije za žene*. Friedan je jedinu nadu novoga feminističkoga pokreta vidjela u nekoj vrsti politike revolucionarnoga feminizma koji se

⁷ Watkins, Susan Alice, Rueda Marisa, Rodriguez, Marta, *Feminizam za početnike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 15.

⁸ Vidi: Moi, Toril, *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija*, AGM, Zagreb, 2007.

⁹ Isto, str. 9.

¹⁰ *A Room of One's Own*, 1929.

¹¹ Detaljnu kritiku Virginije Woolf pogledati u: Moi, Toril, *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija*, AGM, Zagreb, 2007.

tek počeo nazirati. Zahvaljujući aktivisticama *Pokreta za građanska prava* koje se nisu bojale zauzeti stav i braniti svoje mišljenje i gledište, došlo je do konkretnijeg organiziranja žena koje su tražile svoja građanska prava. Mnoge su se feministice zalagale za ukidanje ropstva, primjerice Elizabeth Cady Stanton i Susan B. Anthony, a borile su se i protiv rasizma.

Krajem 1960. godine žene sve više počinju formirati vlastite oslobodilačke skupine, istodobno kao zamjenu i kao alternativu drugim oblicima političke borbe u koje su bile uključene.¹² O čvrstoći ženskoga pokreta u SAD-u doznajemo iz knjige *Sestrinstvo je moćno*¹³ Knjiga sadrži važna djela ženskoga pokreta, a to su *Vlastita soba* (Virginia Woolf), *Drugi spol* (Simone de Beauvoir), *Problematična družica* (Katharine M. Rogers), *Razmišljanje o ženama* (Mary Ellman) i *Spolna politika* (Kate Millet). Iako su autorice tih djela uglavnom pripadale radikalnoj struji feminizma, u svojim su djelima izlagale teze o pravima žena s političkog i društvenog gledišta. Simone de Beauvoir prva je značajnija feministica koja je nakon Virginije Woolf istupila sa svojim idejama o položaju žena. Razmišljala je o položaju onoga tko se rodi kao žena i onoga tko se rodi kao muškarac. Iz njezine je teorije proizašla teza da pojam „žene“ određuju društvene norme, a njih propisuje muškarac. Simone de Beauvoir početkom sedamdesetih godina pridružila se *Pokretu za oslobođenje žene* vodeći kampanju za prava žena na abortus.¹⁴ Osim Simone de Beauvoir, pravo na pobačaj zagovarala je i Betty Friedan čiji glas još uvijek odjekuje u njezinu govoru o ženskim građanskim pravima, održanim 1969. godine u Chicagu. Iako je liberalna feministička teorija, kao što će se vidjeti, smatrala kako problem patrijarhata nije važan za političku podčinjenost žena, radikalne feministice pokušavaju dokazati suprotno. Kate Millet, radikalna predstavica prve struje angloameričke feminističke kritike, govori o patrijarhatu kao političkoj instituciji, on predstavlja „primarni oblik društvenog porobljavanja“.¹⁵ U feminističku je kritiku svakako utkana politika, ona se zasniva na politici što je vidljivo u djelima određenih feministica o čemu govori i Moi: „Politička procjena kritičkih metoda i teorija ključan je dio feminističkog pothvata“¹⁶, a upravo manjak političnosti ona zamjera angloameričkoj feminističkoj kritici.

Feministička je kritičarka proizvod borbe vezane za društvene i političke promjene, uloga joj je širiti takve političke akcije na prostor kulture. Taj cilj svakako mora biti ostvaren kroz

¹² Isto, str. 42.

¹³ O toj knjizi više govori Toril Moi u: *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija*, AGM, Zagreb, 2007., str. 43.

¹⁴ Lešić, Zdenko, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)“, u: *Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, 2003., (<http://www.scribd.com/doc/72961126/Zdenko-Le%C5%A1i%C4%87-Feminizam-istorija>), str. 5.

¹⁵ Isto

¹⁶ Moi, Toril, *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija*, AGM, Zagreb, 2007., str. 125.

institucionalne promjene, ali i kroz medij znanosti o književnosti. U ovom je radu pozornost usmjerena na promjene koje bi trebale biti ostvarene reformacijom postojećih i donošenjem novih zakona, reformama koje neće srušiti postojeći sustav, već ravnopravno, zakonski, uklopiti žene u taj isti sustav.

3. Temeljne odrednice liberalnog feminizma

Raspravljajući o liberalnom feminizmu, potrebno je najprije odrediti njegov nastanak te povijesne i političke značajke koje su utjecale na njegov razvoj. Feminizam je pristup koji nastaje kao ideologija kritičkog i razornog društvenog pokreta i neizbježno ga je vezati s politikom. Već je spomenuto kako je teško odrediti definiciju feminizma jer se razvilo mnoštvo smjerova, teorija i kritika pa je najbolje izvedena opća definicija koja je proizašla iz povijesnog pristupa feminizmu, a označava ga kao pokret, odnosno skup ideja za unaprjeđenje moći i statusa žena. Budući da je već u prethodnom poglavlju navedeno da se feminizam u posljednja dva do tri stoljeća razvijao (i dalje razvija) u nekoliko struja, odnosno valova, potrebno je nešto više reći o njima, jer to znači nešto više reći i o liberalnom feminizmu.

Prvi val feminizma u zapadnim društvima javlja se kao posljedica potpune građanske podređenosti žena koje nisu imale pravo glasa, sudjelovanja u politici, nasljeđivanja imovine, pa čak ni potpuno pravo na svoje tijelo – često su bile prisilno „prepuštane“ muškarcima. Prosvjetiteljstvo, liberalizam, urbanizacija, industrijalizacija te politički čimbenici poput razvoja demokracije stvorili su uvjete pomoću kojih su žene iz elitnog i višeg srednjeg sloja počele preispitivati odnose moći i svog položaja u društvu. Najdominantnija struja prvoga vala bio je liberalni feminizam kada su se žene borile za postizanje pune građanske ravnopravnosti. Liberalni se feminizam prvog vala često nazivao i *feminizmom sličnosti*¹⁷ zbog vjere u univerzalnu ljudsku racionalnost, bez obzira na klasnu ili rodnu pripadnost. Na liberalne je feministice utjecao i Descartes svojim teorijama o razdvajanju uma i tijela te uzrečicom *Mislim, dakle jesam* – liberalne su feministice ljudski um smatrale univerzalnim bez obzira na tjelesne i seksualne različitosti između muškaraca i žena. Naime, žene, jednako kao i muškarci, imaju pravo sudjelovati u politici i radu izvan privatne sfere domaćinstva. Feminizam prvoga vala trajao je, otprilike, od sredine 19. stoljeća do 1920. godine. Do radikalnijih promjena u položaju žena došlo je tijekom Prvog svjetskog rata. Budući da su muškarci odlazili u borbe diljem Europe, žene su se brinule za obitelj i preuzimale muška radna mjesta u tvornicama i uredima. Žene u Velikoj Britaniji dobile su pravo glasa 1918. godine nakon završetka rata, kao priznanje za brigu o obitelji koju su inače snosili muškarci. Žene u Njemačkoj dobile su pravo glasa 1919.

¹⁷ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 30.

godine, a u SAD-u 1920. godine.¹⁸ Feministice su prividno ostvarile svoja prava, ali stanje nakon Prvog svjetskog rata vratilo je žene ulogama majke i domaćice.

Drugi val feminizma donio je radikalne društvene promjene i javlja se u drugačijem društveno-povijesnom kontekstu, kao odgovor na konzervativne 50-e godine 20. stoljeća, koje su žene vratile u privatnu sferu. Drugi svjetski rat ostavio je velike posljedice, povećala se stopa rađanja djece, osobito u SAD-u. 60-ih se godina 20. Stoljeća pojavljuju pokreti za građanska prava crnačke manjine te mirovni i studentski pokreti. Mnoge su ženske aktivistice bile nezadovoljne jer su njihovi zahtjevi bili ignorirani. Dok je prvi val feminizma odbacivao razliku muškaraca i žena te vjerovao u univerzalni um, drugi val prihvaća i slavi različitost, slave se ženska iskustva, osjećaji, želja za ravnopravnošću i slično. Iz drugog vala feminizma razvijaju se različiti feministički pravci koji nisu usmjereni samo na političke vrijednosti, a uzrok političke i društvene nejednakosti vide u patrijarhalnoj ideologiji. Tu se liberalne feministice razilaze s ostalim pravcima kao što su marksistički, odnosno socijalni feminizam, te radikalni feminizam.¹⁹ Ukratko su iznesene osnovne značajke jednog i drugog pravca kako bi se utvrdile razlike u odnosu na liberalni feminizam.

Za radikalne je feministice glavni uzrok podređenosti žena patrijarhat, odnosno cjelokupni sustav muške vlasti nad ženama. „Muški vladari, muška vojna, industrijska, politička i religijska struktura, muški sindikati i ljevica kojom vladaju muškarci – svi su oni dio patrijarhata (...) koji učvršćuje moć pojedinačnih muškaraca nad ženama i djecom u obitelji. Žene su jedna klasa, muškarci druga!“²⁰ Radikalni je feminizam bio najnoviji i prethodno najmanje zabilježen element, a osobito se isticao u tvrdnji da je podređenost žena utemeljena na problemima privatne društvene sfere. Da bi se poredak društva zaista izmijenio, potrebne su korjenite promjene, smatraju radikalne feministice. Nemoguće je, prema njihovu mišljenju, postepeno mijenjati uspostavljeni društveni poredak, već je potrebno srušiti patrijarhat. Zbog toga su radikalne feministice oštre kritičarke liberalnog feminizma. Glavne su predstavnice radikalnog feminizma Shulamith Firestone, Kate Millet, Mary Daly, Adrienne Rich i Andrea Dworkin, a ime pokreta i organizacije koja ih je okupila *Pokret za oslobođenje žena*. Taj je pokret, kao i *Nacionalna organizacija za žene*, djelovao 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća.²¹

¹⁸ Isto

¹⁹ O radikalnom i marksističkom feminizmu vidi u: Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 139 – 172.

²⁰ Watkins, Susan Alice, Rueda Marisa, Rodriguez, Marta, Feminizam za početnike, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 120.

²¹ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 139.

Za socijalističke je feministice podređenost žena rezultat spoja muške dominacije i klasne eksploatacije. Bore se protiv jednoga i drugoga smatrajući da pravo oslobođenje nije moguće sve dok su moć i bogatstvo u rukama nekolicine malobrojnih, i dok ekonomskim i društvenim životom vlada njihova pohlepa za profitom.²² Socijalističke feministice željele su pokazati kako je izrabljivanje žena bilo svrhovito za kapitalizam.

Treći val feminizma vezan je za termin *postfeminizam*, a u širu upotrebu ulazi 80-ih godina 20. stoljeća. U tijeku su brojne rasprave o karakteristikama trećeg vala feminizma, nije potvrđeno postoji li on uopće i što uopće očekivati od njega s obzirom da je još u nastajanju.²³ Postfeminizam bavi se temama kao što su klasni i rasni odnosi, uloga medija, novih tehnologija i popularne kulture. Nijedan od triju valova feminizma ne javlja se u istom povijesnom razdoblju i nisu univerzalni za sva društva.

Navedena je periodizacija feminizma karakteristična za zapadno društvo jer se u nekim društvima još uvijek ne može govoriti o postfeminizmu. Primjerice, društvo u Egiptu, Sudanu, Etiopiji i Indiji bavi se pitanjima prisilnog genitalnog sakaćenja i pobačaja, a muslimanska društva još se uvijek bore s problemom rodne nejednakosti koji nalaže šerijatski zakon.²⁴

Budući da je tema ovoga rada liberalni feminizam, vratit ćemo se onome što je vezano za njega, i usredotočiti se na prilike koje su dovele do njegova razvoja, a svakako su vezane za feminizam prvoga i drugoga vala.

Začetci liberalnog feminizma sežu u 18. stoljeće. Prvi se oblik liberalnog feminizma javlja krajem 18 stoljeća, izgrađen je na klasičnim teorijama liberalizma Johna Lockea i Johna Stuarta Milla, koji ističu značaj pojedinca i zastupaju stav da on ima pravo na slobodu mišljenja, izražavanja i udruživanja.²⁵ Kao teorija i politički zahtjev javlja se u povelji *Deklaracija o pravima žene i građanke* Francuskinje Olympe de Gouges, te već spomenutom djelu *Obrana prava žena* Mary Wollstonecraft. Takvom obliku liberalnog feminizma dodan je pridjev *klasični*, karakterističan za 18. i 19. stoljeće, vezan je za teorije klasičnih teoretičara, a u literaturi se definira kao „teorijsko i političko opredjeljenje koje, polazeći od pretpostavki da su žene, kao i muškarci, razumna i slobodna bića, i da su prema tome jednaki, postavlja zahtjev da i žene dobiju ista prava kao i muškarci. Klasični liberalni feminizam za žene zahtijeva politička prava: pravo na obrazovanje, pravo glasa, pravo na svojinu“²⁶, odnosno prava na sudjelovanje u javnom

²² Watkins, Susan Alice, Rueda Marisa, Rodriguez, Marta, *Feminizam za početnike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002. , str. 120.

²³ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 35.

²⁵ Isto, str. 85.

²⁶ Isto

životu. Kao politički zahtjev društvenog pokreta, liberalni se feminizam razvija u 19. stoljeću kroz organiziranu borbu za žensko pravo glasa (sufražetski pokret) koji započinje u SAD-u i Velikoj Britaniji.²⁷

Termini *liberalizam* i *feminizam* počinju se upotrebljavati tek u 19. stoljeću neovisno jedan o drugome. Termin *liberalni feminizam* i samu klasifikaciju feminizma definirala je Alison Jaggar u drugoj polovici 20. stoljeća. Klasični liberalni feminizam prethodio je prvome valu feminizma, sufražetskom pokretu koji je okončan završetkom Prvog svjetskog rata kada su žene u velikom dijelu zemalja dobile pravo glasa: u Kanadi, Austriji, Njemačkoj, Švedskoj, Velikoj Britaniji, Belgiji, Nizozemskoj, Češkoj, Slovačkoj, SAD-u i drugim zemljama.

Suvremeni se liberalni feminizam, što je već prethodno rečeno, kao teorijski i politički okvir pojavljuje u feminizmu drugoga vala, 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Svoje temelje vuče još od klasičnog liberalnog feminizma, a cilj mu je „uklanjanje svih prepreka koje onemogućavaju puno učešće žena u aktivnostima koje nisu isključivo vezane za sferu doma i porodice“.²⁸ Liberalna teorija, rođena razvojem građanskog društva, zastupala je jednakost, ali takvu što je obuhvaćala samo muškarce. Zbog toga liberalni feminizam želi postići ravnopravnost žena i muškaraca u području javnoga života. Ravnopravnost će se, smatraju liberalne feministice, postići pravnim sredstvima, reformom postojećih zakona i donošenjem novih, koji uključuju žene u klasu jednakih i ravnopravnih individua ili građana iz koje su tradicionalno bile isključene.

Iako je punih četrdeset godina²⁹ vladalo zatišje u borbama za ženska prava, 60-ih godina 20. stoljeća tri događaja³⁰ ponovno pokreću borbu za ženska prava, slobodu i jednakost. Prvi je događaj vezan za osnivanje Predsjedničke komisije o statusu žena koja 1963. godine objavljuje dokument pod nazivom *Američke žene*, gdje se eksplicitno postavlja pitanje isključenosti žena iz javne oblasti i politike. Drugi je važan događaj objavljivanje knjige *Ženska mistika* američke feministice Betty Friedan, koja u svome djelu osporava popularne prikaze medija smatrajući da američke žene nisu zadovoljne ulogom domaćica. Treći je događaj osnivanje *Nacionalne organizacije za žene* 1966. godine o kojemu će se više govoriti u četvrtom poglavlju. Zasad je važno spomenuti da je *Nacionalna organizacija za žene* važna jer je glavni pokretač liberalnog feminizma, koji, kao što smo vidjeli, nije bio jedini feministički pravac 20. stoljeća.

²⁷ Isto

²⁸ Isto, str. 127.

²⁹ Od 1920. godine, kada su Amerikanke dobile pravo glasa, do 60-ih godina 20. stoljeća

³⁰ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 128.

Za razliku od radikalnih i marksističkih predstavnica feminizma, liberalne feministice smatraju da cjelokupni sustav ne treba rušiti, već popraviti. Potrebno je zakonodavstvo u kojemu će se postići ravnopravnost i bolji modeli uloga kako bi djevojke stekle samopouzdanje. Primarni je cilj liberalnih feministica ravnopravnost spolova u sferi javnosti što uključuje jednak pristup obrazovanju, jednake plaće, bolje radne uvjete ostvarene prvenstveno zakonskim promjenama. Liberalne feministice zanimalo je na koji je način privatni život muškarca i žene utjecao na javni život. Za njih brak podrazumijeva ravnopravno partnerstvo i uključivanje muškaraca u odgoj djece. Svaka žena ima pravo autonomno odlučivati o svom životu, pravo izbora kada je riječ o reproduktivnom životu i pobačaju djece. Ravnopravnost na liberalnoj razini znači okončanje nasilja u obitelji i seksualnog uznemiravanja. Potrebno je nadvladati prošlost i diskriminaciju kako bi žene dobile jednako pravo zapošljavanja kao i muškarci, čime će se onemogućiti zanemarivanje mnogih radno sposobnih žena značajnih umnih sposobnosti, o čemu je govorio i John Stuart Mill u svome djelu *Podređenost žena*.³¹

3.1. Političke odrednice liberalnog feminizma

Budući da je razvoj feminističkih pokreta 19. i 20. stoljeća usko vezan za razvoj liberalizma i liberalne teorije, ovdje su izdvojene najvažnije političke odrednice karakteristične za razvoj takve teorije. Liberalizam se kao politička misao počeo razvijati raspadom feudalnog poretka u Europi, a kao proizvod „srednje klase“ bio je usmjeren protiv povlaštenosti aristokracije i monarhije. U Engleskoj je u 17. stoljeću začeta teorija liberalne države zasnovana na ideji društvenog ugovora i opće volje. U tom se razdoblju javlja i obnova racionalizma te povratak vjere u ljudski um, što je utjecalo na ostvarivanje ideje o slobodi pojedinca, razvijanje ideje o toleranciji te stavova koji su omogućili i promovirali slobodu.³² Sve varijante liberalne tradicije nose neka zajednička obilježja kao što su individualizam, odnosno moralno prvenstvo osobe nasuprot bilo kakvom kolektivu, egalitarizam, odnosno jednaki moralni status svim ljudskim bićima, univerzalizam koji afirmira moralno jedinstvo ljudskoga roda i meliozizam koji utvrđuje beskonačnu usavršivost ljudskoga roda.³³ Liberalizam iskazuje povjerenje u čovjeka kao pojedinca, u njegov intelekt, jer pojedinac sam zna što je dobro za njega. Liberalizam se, kako

³¹ Mill, John Stuart, *Podređenost žena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.

³² Brčić, Marita, *Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta*, Filozofska istraživanja, Vol. 26, No.4, prosinac 2006., str. 783.

³³ Isto, str. 784.

navodi Cipek, „zbog svog zagovaranja i naglašavanja slobode naziva ideologijom slobode. Od samih svojih početaka takva je politička teorija naglašavala slobodu kao temeljno ljudsko pravo koje pripada svakom pojedincu. Takva teorija i danas kao svoj temeljni cilj postavlja oslobođenje pojedinaca, tako da ostvarivanje njihovih sposobnosti može biti zakon njihova života“.³⁴ Liberalizam se u početku političke filozofije suprotstavljao organiziranoj društvenoj akciji, „pojedinaac se tu shvaćao u kategorijama slobode misli i akcije, a um kao inherentan dar pojedincu.“³⁵ Tek liberalizam u drugoj polovici 19. stoljeća državu vidi kao suradnika na području ostvarivanja slobode. U djelima Johna Lockeja ili Thomasa Hobbesa pojedinac je na prvome mjestu.³⁶ Građansko se društvo oblikovalo kroz društveni ugovor. Prema Lockeju odgovornost je vlade ograničena, a pojedinci imaju pravo rušenja vladara koji bi zakonom prekoračio granice svoje uloge. Locke je značajan za „prešutni pristanak“ koji je prema njemu dovoljan dokaz suglasnosti što vodi prihvaćanju društvenih pravila i vlasti vladara, isključivo ozakonjenom suglasnošću onih kojima se vladalo.³⁷ John Locke progovarao je u ime svih klasičnih liberala ističući važnost vlasničke dimenzije. „Pojedinci“ 17., 18. i 19. stoljeća imali su pravo glasa, ali taj je pojam uključivao samo muškarce dok žene, umobolni, služinčad i djeca nisu imali pravo glasa.³⁸ Martha Nussbaum u svome članku *Feministička kritika liberalizma*³⁹ također govori o liberalnoj tradiciji. Mislioci liberalne teorije ne dijele isto mišljenje u odnosu na mnoga važna pitanja, ali s feminističkog gledišta moguće je promatrati mnoga zajednička obilježja liberalne tradicije. Prema Nussbaum bit liberalne tradicije sastoji se u tome da „svi, samim time što su ljudska bića, u podjednako mjeri imaju dostojanstvo i vrijednost, bez obzira na poziciju koju zauzimaju u društvu“⁴⁰ što znači da su svi ljudi jednaki, imaju pravo izbora i posjeduju sposobnost planiranja života u skladu s osobnim ciljevima. Liberalizam je suprotstavljen svakoj politici koja na temelju moralno irelevantnih razlika stvara društvenu hijerarhiju.⁴¹ Konkretno, to se može vezati za tradicionalno indijsko društvo zasnovano na kastinskom poretku utemeljenom na razlikama u rasi, klasi, moći i religiji. Liberalizam se

³⁴ Isto, str. 785.

³⁵ Isto, str. 784.

³⁶ Opširnije rasprave klasičnih teoretičara o statusu pojedinca pogledati u: Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.

³⁷ Phillips, Anne, *(O)rađanje demokracije*, Zagreb, 2001., str. 33.

³⁸ Isto, str. 35.

³⁹ Nussbaum, Martha, *Feministička kritika liberalizma* u: *Reč*, No. 71/17, rujan, 2003.

(<http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/marta-nusbaum.pdf>)

⁴⁰ Isto, 172.

⁴¹ Marta Nussbaum naglašava da je to središnja ideja u kantovskoj i utilitarnoj tradiciji te upućuje na literaturu koja detaljnije govori o tome: Nussbaum, Marta, „Kant and Stoic Cosmopolitanism“, *The Journal of Political Philosophy* 5, 1997, str. 1-25.

suprotstavlja i političkim organizacijama koje teže ostvarenju dobrobiti uzimajući u obzir grupu kao cjelinu, a ne usredotočuju se na dobrobit pojedinačnih članova grupe. Konačno, liberalna je teorija, prema Nussbaum, suprotstavljena svim oblicima politike koja je ideološki zasnovana i „stvara obavezan standard koji vlast nameće svim građanima“⁴² što obuhvaća vjersku netolerantnost, uspostavljanje samo jedne religije ili uspostavljanje samo jedne utopijske političke vizije dobroga. Iz navedenoga proizlazi neravnopravan odnos prema pojedincima koji trebaju slobodno postupati te suprotstavljanje marksizmu i mnogim oblicima konzervatizma autoritarnog tipa.

Prema nekim teorijskim pretpostavkama liberalna je teorija utemeljena na filozofskim učenjima, a isto vrijedi i za liberalni feminizam koji počiva na liberalnim principima.⁴³ Vidljivo je kako su već rane feministice bile svjesne veze između feminizma i demokracije, ali su žene svoja demokratska prava zatražile tek u 19. stoljeću kada su se počele okupljati u aktivan pokret. Početak feminističke teorije vezan je za priznavanje činjenice da se „pojedinci dijele na muški i ženski rod te da individualnost nije objedinjujuća apstrakcija, već otjelovljen i spolno diferenciran izražaj jedinstva čovječanstva“.⁴⁴ Liberalni feminizam nastao je s rastom kapitalizma, rasla je svijest i težnja za demokracijom i političkom slobodom koju su imali samo muškarci. Društvena transformacija 17. i 18. stoljeća pogađala je žene koje su se zapitale zašto novi društveni egalitarizam nije obuhvaćao i njih. Žene su se počele bunili protiv klasičnog, muškog autoriteta tvrdeći, već u 18. stoljeću, da imaju jednaka prirodna prava kao i muškarci.⁴⁵ Iako su „nedostatci“ liberalne teorije doveli do razvoja različitih feminističkih pravaca, liberalne su se feministice najviše zalagale za ravnopravnost žena u političkoj, odnosno javnoj sferi. Anne Phillips, u knjizi *(O)rađanje demokracije*⁴⁶, dovodi u vezu demokraciju i feminizam smatrajući da te dvije tradicije imaju mnogo toga zajedničkoga jer se obje bave pitanjima jednakosti.⁴⁷ U 19. stoljeću istaknuo se poznati liberal John Stuart Mill dovodeći u pitanje status „pojedince“ i javno problematizirajući podređenost žena. U 20. stoljeću u javnost istupa Betty Friedan, također se zalažući za neovisnost, političku ravnopravnost, jednako obrazovanje žena i pravo na pobačaj. Istraživati o liberalizmu i njegovu razvoju znači temeljito proučiti teoretičare, filozofe i političare⁴⁸ posljednjih četiriju stoljeća te se usmjeriti na različite teorije koje su postavili u

⁴² Isto, str. 173.

⁴³ Jagger, Alison, M., *Feminists Politics & Human Nature*, Oxford, 1983., str. 28.

⁴⁴ Phillips, Anne, *(O)rađanje demokracije*, Zagreb, 2001., str. 15.

⁴⁵ Jagger, Alison, M., *Feminists Politics & Human Nature*, Oxford, 1983., str. 28.

⁴⁶ Phillips, Anne, *(O)rađanje demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001.

⁴⁷ Isto, str. 11.

⁴⁸ Opširniju analizu klasičnih teoretičara vidi u: Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.

svojim teorijama i raspravama. U ovome radu pozornost je usmjerena na one teoretičare koji su dali značajan doprinos ostvarenju ravnopravnosti žena, pa sljedeća poglavlja obuhvaćaju teorijske postavke Johna Stuarta Milla, njegovih prethodnika Jeremyja Bentham i Jamesa Milla, poznate ženske aktivistice Betty Friedan te teorije Johna Locke, začetnika liberalne teorije. Potrebno je detaljnije razmotriti pitanje odnosa privatnog i javnog, problem „pojedinca“ te ispitati utječe li patrijarhalni poredak na političku sferu društva, odnosno političku podređenost žena. Takva pitanja uzrok su brojnim feminističkim kritikama liberalnog poretka i društvenog ugovora čija je poznata kritičarka Carol Pateman.

3.2. Mary Wollstonecraft

Kada je riječ o počecima feminističkih ideja 18. stoljeća., neizbježno je spomenuti ime Mary Wollstonecraft i nekoliko redaka posvetiti njezinim liberalnim pretpostavkama. Mary Wollstonecraft zagovarala je ukinuće dvostrukih mjerila muškog i ženskog ponašanja, pravo žena na neovisan rad, školovanje, građanski i politički život kao temelj današnjeg feminizma. Nije odobravalu podjelu rada između muževa – hranitelja obitelji i njihovih žena koje su držali kod kuće.⁴⁹ Tražila je zajedničke škole za oba spola i pravo žena na rad u obrtništvu i drugim zanimanjima. Smatrala je da bi žene, redovitom izobrazbom, mogle učiti politiku i sve druge poslove. Wollstonecraft je jedna od prvih feministica koja iznosi liberalne ideje u korist žena pa svoje djelo *Obrana ženskih prava* piše s dubokom tugom i ogorčenošću zbog zanemarivanja izobrazbe njezinih bližnjih, što je, prema njezinu mišljenju, glavni izvor ženskih patnji i nevolja.⁵⁰ Njezina propitivanja o podređenosti žena zanimljiva su i danas, osobito ona koja se tiču uzroka njihove podređenosti: „Je li Priroda načinila tako golemu razliku između čovjeka i čovjeka, ili je cjelokupna civilizacija što se razvijala do današnjeg dana zauzela vrlo pristrano stajalište?“⁵¹ Iz navedenog je vidljivo pozivanje klasičnih teoretičara i njihovih teorija o prirodnoj podčinjenosti ženskoga spola. Govoreći o prirodnom zakonu, Wollstonecraft se slaže da je žena, kada je riječ o snazi, slabija od muškarca, takav se zakon ne mijenja i ne ukida u korist žena, ali to nije razlog neprestanom „guranju“ žena u drugi plan. Glavna autoričina teza

⁴⁹ Watkins, Susan Alice, Rueda Marisa, Rodriguez, Marta, *Feminizam za početnike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 16.

⁵⁰ Wollstonecraft, Mary, *Obrana ženskih prava*, Žemska infoteka, Zagreb, 1999., str. 5.

⁵¹ Isto

kaže da je čovjek razumno biće i da ga razum odvaja od životinje.⁵² Žena je, prema tome, razumno biće, a osporavanje te tvrdnje posljedica je predrasuda o podređenosti. Izlaz iz neravnopravnog položaja žene vidi u obrazovanju čime zastupa modernu prosvjetiteljsku filozofiju. Žene uspoređuje s robovima, one su odgojene „gore nego u egipatskom ropstvu“, a djevojčice bi trebale imati jednako pravo na obrazovanje, pa čak ići u iste škole kao dječaci.⁵³ Takvim razmišljanjem, navodi literatura, odstupa od crkvenih i svjetovnih autoriteta tadašnjeg doba, kao i razmišljanjima najznačajnijeg predstavnika takve doktrine, Jeanu Jacquesu Rousseauu, koji se u svome djelu *Emile* suprotstavlja jednakosti muškaraca i žena i tvrdi da su žene ovisne o muškarcima, pa stoga i njihovo obrazovanje treba usmjeriti u drugačijim pravcima.⁵⁴

Mary Wollstonecraft poziva se na opće dobro, prirodni poredak stvari i božju volju, a zanemaruje potrebe „stvarnih“ žena. Zahtjevi za promjenom položaja žena upućene su više muškarcima nego ženama i suzdržana je prema zahtjevu da žene imaju svoje predstavnice, tj. zahtijevaju pravo glasa. U tadašnje vrijeme, zbog stavova koje je iznijela, knjiga Mary Wollstonecraft dočekan je s velikim otporom.

Kritika, osobito važna za liberalni feminizam, upućena je odnosu privatne i javne sfere jer kritizira samo javnu sferu, a zanemaruje privatnu, čime zadržava podjelu na privatno i javno. Wollstonecraft zadržava tradicionalne i u patrijarhatu utemeljene teorijske dihotomije kao što su privatno/javno, priroda/kultura, duh/tijelo, razum/osjećaji⁵⁵ što kritiziraju feministice koje su protiv liberalnog feminizma.

⁵² Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 86.

⁵³ Wollstonecraft, Mary, Obrana ženskih prava, Žemska infoteka, Zagreb, 1999., str. 5.

⁵⁴ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 87.

⁵⁵ Isto, str. 88.

4. Millova liberalna feministička teorija

Iako se liberalni feminizam kao značajan politički pokret žena javlja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, već su prije postojali teoretičari, filozofi i političari koji su se bavili neravnopravnošću spolova te vezivali ostvarenje liberalnih ideala slobode i individualnosti s uklanjanjem nejednakosti između spolova. Jedan je od njih i britanski filozof i ekonomist John Stuart Mill⁵⁶ koji liberalizmu vraća izvorni kritički i emancipacijski karakter, a u njegovim djelima sazrijeva klasični liberalni feminizam. Američka je *Deklaracija* 1776. godine iznijela tvrdnju da su „svi ljudi stvoreni jednaki, te da ih je njihov Stvoritelj obdario stanovitim neotuđivim pravima među koje spadaju život, sloboda i traženje sreće“.⁵⁷ Nedostatak te definicije krije se u činjenici da se riječ „ljudi“ odnosila na bijelce i muškarce, a isključivala većinu stanovništva. 1789. godine Francuska također proglašava slobodu, jednakost i otpor nasilju prirodnim neotuđivim pravima čovjeka, koja su izvor javnih sloboda što ih utvrđuje zakon, pred kojim su svi jednaki. Imenica „čovjek“ i ovdje se odnosi samo na muškarca, a jednakost pred zakonom bila je jednakost odraslih muškaraca. Može se reći da su tvorci tih dokumenata bili baštinici i nastavljači duge tradicije patrijarhata koji je žene lišavao osnovnih ljudskih i građanskih prava.⁵⁸ Do sredine 19. stoljeća bilo je nemoguće osporiti navedenu tradiciju jer su liberalni mislioci i politički reformatori zahtijevali proširenje prava glasa i ostvarenje načela općega prava glasa, ali je pod tim podrazumijevano samo muško pravo glasa. Od sredine stoljeća počinje snažnije osporavanje patrijarhata, stvaraju se udruge i kampanje za žensko pravo glasa. Pripadnici tih udruga smatrali su da će spolna diskriminacija i predrasude nestati kada žene počnu koristiti svoje pravo glasa.⁵⁹

John Stuart Mill pomogao je osporavanju patrijarhalne tradicije političkog mišljenja. Jedna je od rijetkih osobnosti zapadne filozofije koja istupa iz duge tradicije obezvrjeđivanja i marginaliziranja žena, propituje probleme među spolovima, gradi filozofsku ideju i tumačenja nastala na istraživanju rodnih problema utemeljenih na jednakosti muškaraca i žena. Mill je pripadao je pokretu filozofskih radikala, grupi liberalnih intelektualaca koje je okupio njegov

⁵⁶ Britanski filozof i ekonomist, rođen 20. svibnja 1806. u Londonu. Njegov otac, utilitarist, vrlo ga je rano podvrgnuo intenzivnom privatnom školovanju. Zbog prenapornog školovanja s dvadeset godina doživljava živčani slom. Bio je u vrlo bliskim odnosima s udanom Harriet Taylor s kojom se nakon smrti njezina muža vjenčao. Najpoznatija su mu djela *Sistem logike*, *Principi političke ekonomije*, *O slobodi*, *Podređenost žena*, *Utilitarizam*, *August Comte i pozitivizam*, *Autobiografija*. Preminuo je 8. svibnja 1873.

⁵⁷ Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: *Politička misao*, Vol XXXVII, (2000), br. 3, str. 70.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

otac, James Mill, na načelima Benthamove filozofije utilitarizma. Ta je skupina između 1831. i 1841. imala važnu reformatorsku ulogu u britanskom javnom i političkom životu. Jeremy Bentham i James Mill pokušali su stvoriti široki reformski pokret kojim bi okupili mnoštvo nezadovoljnika tadašnjim stanjem te su se zauzeli za reforme poput proširenja prava glasa, godišnji parlament i tajno glasanje.

Potrebno je spomenuti nekoliko teza Jeremyja Benthama, koji je razvio argumente za demokratsku reformu. Bentham, koncentrirajući se na vezu između korisnosti i prava glasa, zaključuje kako pravo glasa mora biti opće, svi trebaju imati jednako pravo glasa, a glasanje mora biti tajno. Iz prava glasa isključuje „samo“ tri kategorije: maloljetnike, umobolne i žene. Bez obzira koliko žene bile obrazovane, one još uvijek ne mogu glasati.⁶⁰ Bentham kasnije u svojim djelima ponovno razmatra pravo glasa, ali ono i dalje ne uključuje žene pa kaže kako je spreman podržati opće pravo glasa što znači i pravo glasa za žene, ali vrijeme još uvijek nije zrelo za to.⁶¹

Zanimljivo je i mišljenje Jamesa Milla koji kaže da se „identitet interesa vladajućih i onih kojima se vlada može postići što češćim tajnim izborima na osnovi općeg i jednakog prava glasa“.⁶² Mill ipak unosi nešto drugačije od svoga prethodnika – uspostavlja pravilo posredstvom kojim je dopušteno isključenje iz prava glasa: „Svi oni pojedinci čiji su interesi neposredno uključeni u one drugih pojedinaca, mogu se odstraniti bez teškoća“.⁶³ Takav sustav glasanja ponovno isključuje žene jer su njihovi interesi uključeni u interese muževa, ali isključuje i muškarce do navršene četrdesete godine jer se oni smatraju djecom čiji su interesi (prema patrijarhalnom sustavu) uključeni u interese njihovih očeva. Svoju tezu James Mill opravdava time što su izbori česti (jedanput godišnje), a skupi, pa ih ne treba još više povećavati proširenjem prava glasa na one koji su već predstavljeni preko svojih očeva, odnosno muževa. Takvo rješenje Mill naziva racionalnim, iza svega stajala je tradicionalna ideja o „ženskoj prirodi“, koja je usko vezana s liberalnom doktrinom. Svijet muškaraca i žena bio je odvojen, žena je pripadala unutaršnjem svijetu obitelji, njezina je temeljna zadaća biti majka, domaćica i supruga, dok je muškarac okrenut vanjskom području, brine se za priskrbivanje sredstava kako bi održao obitelj, a uz to je nositelj različitih socijalnih i političkih uloga. Takva je zamisao o ženi spojena s klasičnim liberalnim shvaćanjem o vlasništvu kao uvjetu slobode pojedinca i

⁶⁰ Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: Politička misao, Vol XXXVII, (2000), br. 3, str. 71.

⁶¹ Isto, str. 72.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

izvoru njegovih prava. Pojedinaac je klasične liberalne doktrine, o čemu kasnije govori i kritizira Carol Pateman u svojoj knjizi *Spolni ugovor*⁶⁴, muškarac, „vlasnik i glava obiteljskog domaćinstva koje obuhvaća odnose muža i žene, roditelja i djece te gospodara i slugu“.⁶⁵ Muškarac je bio veza između privatne i javne sfere iz čega proizlazi i pravna situacija udane žene u 19. stoljeću: „Žena i muškarac su jedno, a to jedno je muž“.⁶⁶ Takva je tradicija bila poticaj mnogim radikalnim reformatorima poput Jeremyja Benthama i Johna Stuarta Milla da raskinu s njom i zauzmu drukčija stajališta o političkim pravima žena i pravu glasa.

Na mišljenje i rad Johna Stuarta Milla znatno je utjecala njegova bliska prijateljica, a kasnije i supruga, Harriet Taylor.⁶⁷ Mill je potvrdio kako su njegovi kasniji radovi rezultat njihova zajedničkog mišljenja koje je on tek potvrdio. Harriet Taylor bila je obrazovana žena liberalnih pogleda koja se žestoko bunila protiv viktorijanskih socijalnih konvencija, što su žene stavljale u podređen položaj naspram muževa.⁶⁸ Harriet Taylor i John Stuart Mill izvrsno su se slagali jer ju je držao intelektualno ravnopravnom što je tada bila rijetkost. Nekoliko mjeseci nakon njihova vjenčanja izašao je njezin esej pod njegovim imenom, a nosio je naslov *Žensko pravo glasa*. Esej ističe ukidanje restriktivnih zakona o braku i razvodu, jednakost obrazovnih mogućnosti za koje će se boriti žene u stoljeću kasnije te otvaranje svih zanimanja podjednako ženama kao i muškarcima. Žena mora zarađivati za život jer tada nije ovisna o mužu kojeg ne voli, a kada bi zarađivala za život, bila bi mnogo razboritija u braku i u rađanju djece. Ako bi se žena izborila za navedena prava, više ne bi bila sluga svome mužu i obitelji, već ravnopravan partner muškarcu.⁶⁹ Harriet je utjecala na mnoga Stuartova djela, a njezin utjecaj nije prestao ni nakon smrti, 1859. godine. Na nagovaranje Harrietine kćeri Helen Taylor, Mill piše svoj i Harrietin planirani zajednički rad *Podređenost žena*. Pri raspravi o *Zakonu o reformi* tražio je da se u zakonskom tekstu riječ *man* (čovjek, muškarac) zamijeni riječju *person* (osoba) što podrazumijeva jednako pravo glasanja za žene i muškarce. Njegov prijedlog i dalje nije bio prihvaćen. Iako je većina glasala protiv prijedloga o davanju prava glasa ženama, Mill je ipak postigao uspjeh jer se u parlamentu postavilo pitanje prava žena. Helen Taylor i John Stuart Mill

⁶⁴ Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.

⁶⁵ Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: *Politička misao*, Vol XXXVII, (2000), br. 3, str. 71.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Harriet Taylor rođena je 1808. godine kao Harriet Hardy, kći uglednog londonskog liječnika Thomasa Hardyja. Otac joj je priskrbio dobro obrazovanje, udala se 1826. za jedanaest godina starijeg Johna Taylora, bogatog poslovnog čovjeka iz Islingtona. Suprug i ona pripadali su krugu radikalno liberalnih intelektualaca. Kada je upoznala Milla, bila je četiri godine u braku i majka dvoje djece. Nakon suprugove smrti, udala se za Milla.

⁶⁸ Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: *Politička misao*, Vol XXXVII, (2000), br. 3, str. 73.

⁶⁹ Isto, str. 76.

osnovali su prvo društvo za prava žena koje se ubrzo razvilo u *Nacionalni savez društava za prava žena*.⁷⁰

John Stuart Mill potaknuo je razvoj temeljnih načela za izgradnju liberalnog i demokratskog društva te neprekidno i sustavno razvijao zanimanje za emancipaciju žena. Mill nije bio tipičan akademski filozof i znanstvenik, za njega je djelatnost kojom se bavio bila više od pukog teoretiziranja što je potvrđeno njegovim brojnim javnim istupima, a jedan je već prethodno naveden. Surađivao je s nekoliko aktivistica za ženska prava poput Elizabeth Cady Stanton, voditeljice prvog organiziranog pokreta u SAD-u.⁷¹

Za razliku od svoga oca, Mill se zauzimao za potpunu jednakost žena raskidajući s tradicionalnom presudom o ženi koja je dotad bila u potpunosti prihvaćena u liberalnoj doktrini. „Stajalištem da je ostvarenje liberalnih ideala individualnosti i slobode nemoguće dok god postoji nejednakost među spolovima, Mill je načinio bitan otklon od klasičnog liberalizma. Vratio je liberalizmu kritički pristup društvenim problemima, približio ga podvlaštenim socijalnim grupama, te je sam premostio jaz između starog i novog liberalizma“.⁷² O podređenosti žena piše u istoimenom spisu *Podređenost žena* zalažući se za jednako obrazovanje muškaraca i žena, progovarajući o nasilju koje žena trpi od svoga rođenja. Na samome početku spisa govori kako je podređenost žena jedna od najvećih prepreka ljudskome narodu i time izravno povezuje problematiku prava žena sa središnjom osi svoje političke teorije. Millova teorija pretpostavlja pojedinca kao biće napretka, zastupa ideju slobode kao samorazvoja, a koncepcija pravednosti za njega je najviše socijalno dobro. On želi društvo sastavljeno od slobodnih pojedinaca koji mogu razvijati svoje moralne i intelektualne sposobnosti. Mill napušta tradicionalno liberalno vezivanje slobode za vlasništvo, povezuje slobodu sa samorazvojem smatrajući da pojedinac treba razvijati one sposobnosti koje posjeduje, čime je naglašena važnost jednakosti.⁷³ Podređenost ženskoga spola, ali i ostalih pojedinaca, dovodi do nemogućnosti stvaranja modernoga društva jer je „polovina ljudskoga roda, bez obzira na svoje sposobnosti i zalaganje, samom činjenicom svoga rođenja isključena iz svih boljih poslova i važnijih društvenih dužnosti“⁷⁴, čime se onemogućava razvoj pojedinca, a društvo je zakinuto za polovinu talenata te su oboje na gubitku. Ljudi su već svojim rođenjem predodređeni za položaj koji će zauzeti u društvu što dovodi do podcjenjivanja važnosti žena i precjenjivanja važnosti

⁷⁰ Isto, 76.

⁷¹ Szapuová, Mariana, Mill's Liberal Feminism: Its Legacy and Current Criticism, u: Prolegomena 5, 2006., str. 180.

⁷² Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: Politička misao, Vol XXXVII, (2000), br. 3, str. 77.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, str. 78.

muškaraca: „Nema koristi ni od toga ako se kaže kako priroda čini spolove podobnima za njihove sadašnje funkcije i položaje“.⁷⁵ Vidljivo je Millovo osporavanje teorije o prirodnoj podređenosti žene jer muškarci imaju predrasude o ženama, stavljaju ih u određeni kalup, a takva se situacija neće promijeniti dok žene ne progovore o svojim problemima. U spisu *Podređenost žena* detaljno je opisano zakonsko ropstvo u koje žene ulaze nakon udaje pa Mill kaže: „Brak je jedino ropstvo koje zakon priznaje“.⁷⁶ Koje su prednosti dokidanja nejednakosti prema Millu? On svakako naglašava kako će ukidanjem neravnopravnosti vladati pravednost umjesto nepravednosti. „Princip je modernog pokreta u moralu i politici da jedino ponašanje može izazvati štovanje: da ljudi imaju pravo na uvažavanje jedino po onome što rade a ne po onome što jesu“.⁷⁷ Naglašava da je socijalna nepravda jedna od važnijih prepreka u postizanju ljudskog i moralnog napretka čovječanstva. Takvi uvjeti života ne utječu negativno samo na žene, već i na muškarce, odnosno cijelo društvo.⁷⁸ Ženama treba dopustiti korištenje svojih sposobnosti te pristup istim zanimanjima i nagradama kao drugim živim bićima što će rezultirati udvostručenjem umnih sposobnosti. Žensko bi obrazovanje uzdiglo obrazovanost žena na mušku razinu te omogućilo da jedni sudjeluju u napredovanju drugih. Žena bi tako postala svjesna vlastitog ljudskog bića koje je poput svakog drugog i ima pravo izabrati čime će se baviti u životu.

4.1. Kritika Millove teorije

Milova su razmišljanja o podređenosti žena bila vrlo dobro prihvaćena u doba njegovih suvremenika, osobito od strane feministica i vođa ženskih pokreta. Danas su, kako kaže Mariana Szapuová⁷⁹, mišljenja različita i podijeljena. Iako je prošlo dosta vremena od objavljivanja Millova djela, neke su njegove teze primjenjive i danas, ali pronađene su i manjkavosti koje kritičari tumače na različite načine. Naime, u Millovu se djelu mogu pronaći protuslovlja u iznošenju argumenata za jednakost žena.

⁷⁵ Mill, John Stuart, *Podređenost žena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 32.

⁷⁶ Isto, str. 90.

⁷⁷ Isto, str. 92.

⁷⁸ Szapuová, Mariana, *Mill's Liberal Feminism: Its Legacy and Current Criticism*, u: *Prolegomena 5*, 2006., str. 182.

⁷⁹ Isto, str. 188.

Suvremene rasprave o jednakosti spolova zamjeraju mu hladni racionalizam, a njegovu suzdržanost o pitanju spolnosti smatraju pomalo nepriličnom, osobito shvaćanje spolnih odnosa kao nešto što su muškarci nametnuli ženama kao kaznu.⁸⁰

Neki kritičari ne odobravaju Millovo „jednostavno pravilo“ za otklanjanje muževljeva prisvajanja ženine imovine koji kaže: „Sve što bi bilo u ženinom ili muževljevom posjedu da nisu oženjeni, mora biti pod njihovom isključivom uporabom za vrijeme braka“.⁸¹ Takva se teorija smatra ograničenom jer ne obuhvaća nejednakosti koje nastaju za vrijeme braka zbog isključenosti žene iz povećanja imovine njezina muža. Ravlić ponovno brani Milla smatrajući da navedeni prigovor slijedi nerazumijevanje Millove namjere, jer on se na istomu mjestu zauzima za stvarnu „zajednicu dobara“, ali ne na onu utemeljenu na ideji da je „ono što je moje i tvoje, ali tvoje nije ujedno i moje“.⁸² Mill teži izjednačavanju statusa žene-majke u obitelji s doprinosom njezina supruga ekonomskom održanju obitelji. Prema modernoj feminističkoj paraleli to bi značilo: „Platite kućni rad“.⁸³ Je li moguće izjednačiti muškarca i ženu u takvoj situaciji? U ovome je slučaju potrebno povezivanje s Millovom koncepcijom ženske prirode. Njegova je teorija pomalo destruktivna i protuslovna jer s jedne strane tvrdi da „mi ne možemo znati o prirodi žene jer su žene uvijek bile u podređenom stanju“⁸⁴, a s druge strane Mill pruža argumente utemeljene na određenim pretpostavkama o ženskoj prirodi. Najbolji je primjer za to pretpostavka da će žene izabrati ulogu žene-majke, a neće težiti obrazovanju i karijeri. Upravo takva argumentacija postaje problem jer on dolazi do političke emancipacije žena, ali ipak ju zadržava u okviru obitelji dajući joj tradicionalnu ulogu. Kritičarka Patricia Huges mišljenja je da takva tradicionalna koncepcija o ženi-majci nije u skladu s njegovim radikalnijim dijelom o jednakosti žena.

Nasuprot kritiziranju Millove teorije o shvaćanju obitelji, do izražaja dolazi druga skupina autora koji takvo shvaćanje žene – majke smatraju najinteresantijim dijelom njegove teorije kojom odmiče od klasične liberalne doktrine. Takvo je stajalište objašnjeno njegovim raskidanjem veze između individualne slobode i privatnog vlasništva te shvaćanjem slobode kao razvoja individualnosti, a pojedinca kao bića napretka.

Sada se moguće vratiti razmišljanju o izjednačavanju doprinosa žene-majke u odgoju djece i održavanju kućanstva te muževljevu doprinosu ekonomskom održanju i obitelji. U stvarnosti je

⁸⁰ Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: Politička misao, Vol XXXVII, (2000), br. 3, str. 81.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Isto, str. 82.

⁸⁴ Isto.

takav odnos, koji podrazumijeva ekonomsku ovisnost žene o muškarcu, doveo do podređenosti spolova, nejednakosti i ranjivosti u obitelji. Millov ideal obitelji sukobljava se sa stvarnom slikom muške dominacije utemeljene na muškoj moći. „Žene mogu biti proglašene jednakima pred zakonom i može im biti dopušteno da se natječu za sve profesije i poslove, ali u stvarnosti stalna odgovornost žene za brigu o djeci stavlja je u natjecateljski nepovoljan položaj na tržištu rada, ograničuje njezinu participaciju u socijalnim institucijama izvan obitelji i podržava tradicionalne zamisli o prirodnoj ulozi žene u obitelji i društvu, koje stavljaju sve žene, bez obzira na njihov bračni status i upućenost na karijeru, u nepovoljan položaj“.⁸⁵

Ravlić naglašava kako je Millovu zamisao ipak potrebno razumjeti unutar liberalnog socijalnog reformizma jer je njegovo shvaćanje žene, kao potpuno zaposlene u obitelji, podupiralo zahtjeve za redistribucijom bogatstva u korist individualnih domaćinstava kroz povećanje nadnica, koje su trebale biti dostatne za ekonomsko održanje tako uređene obitelji.

John Stuart Mill i Harriet Taylor usmjereni su na javnu sferu društva i ograničeni na građanska prava pa zanemaruju privatnu sferu društva. osim kada je riječ o braku i razvodu, što je česta kritika koju feministice upućuju liberalnom feminizmu.

⁸⁵ Isto, str. 83.

5. Betty Friedan i *Žensko građansko pravo*

Betty Friedan⁸⁶ jedna je od glavnih predstavnica liberalnog feminizma 20. stoljeća. 1963. godine objavila je knjigu *Ženska mistika* koja je znatno doprinijela razvoju modernog ženskog pokreta. Friedan je bila prva predsjednica Nacionalne organizacije žena i začetnica Nacionalnog ženskog političkog odbora. Katarina Lončarević upućuje na najvažnije značajke liberalnog feminizma 20. stoljeća⁸⁷, a dio svoga rada posvećuje i američkoj feministici Betty Friedan.

Politička praksa Nacionalne organizacije za žene, kao i politička teorija Betty Friedan, zasniva se na prihvaćanju temeljnih ideja i vrijednosti liberalizma. Budući da se liberalni feminizam ne zalaže za temeljne ili strukturne promjene društva i njegovih institucija u cjelini, već za reforme koje će te institucije učiniti pristupačnijim za žene, liberalni feminizam i država mogli su vrlo uspješno surađivati.

Friedan u knjizi *Ženska mistika*, kako navodi Lončarević, analizira zarobljenost žena u patrijarhalnoj kulturi koja preko nametnutih obrazaca prihvatljivog ponašanja i života za žene umanjuje njihov individualni potencijal, svodeći ih na kućanice, majke i supruge.⁸⁸ Takvi nametnuti obrasci guše i podčinjavaju žene te se one ne mogu ostvariti kao nezavisne individue, odnosno „pojedinci“.

Autorica *Ženske mistike* svoju teoriju liberalnog feminizma određuje kao „feminizam glavnog toka“, što upućuje na feminizam koji prihvaća i koristi liberalnu teoriju o ljudskim pravima te usvaja liberalne vrijednosti kao što su nezavisnost, jednake mogućnosti i individualizam.⁸⁹ Friedan odbacuje radikalne promjene u odnosu moći smatrajući da su temeljite promjene u takvom odnosu nemoguće i neostvarive, a odbacuje i teorije lezbijskog feminizma jer on za nju predstavlja pretjerivanje zbog čega bi vrhovne institucije feminizam mogle ocijeniti nerazumnim i pretjeranim, kao pokret koji se protivi heteroseksualnosti, obitelji i muškarcima.

Friedan se istaknula svojim govorom u Chicagu kada je na nacionalnoj konferenciji za opoziv zakona o pobačaju 1969. godine proglasila pravo na pobačaj ženskim građanskim pravom.⁹⁰ Na samom početku govora, žene opisuje kao „nevidljive ljude“, misleći na žene koje sudjeluju u donošenju odluka u pitanjima osnovne državne politike i o politici općenito.⁹¹ Iako su

⁸⁶ Američka kućanica, spisateljica, borac za ženska prava. Rođena je 1921. godine, a umrla 2006. godine

⁸⁷ Lončarević, Katarina, Liberalni feminizam u 20. veku, u: Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 127-137.

⁸⁸ Isto, str. 129.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Dio govora nalazi se u zborniku Glasoviti govori, Zadro, Ivan, naklada Zadro, Zagreb, 1999.

⁹¹ Isto, str. 324.

žene radile u tvornicama, industrijama i sudjelovale u ostalim „muškim“ poslovima, Friedan pokušava dokazati da muškarci imaju veliku prednost u odnosu na žene: „... na žene čija dužnost nije samo skuhati u crkvi obrok, već i održati propovijed; na žene čiji se posao ne svodi na provjeravanje poštanskih brojeva i ispisivanje adresa na omotnicama, već na one koje ravnopravno donose političke odluke; na žene, koje u industriji ne obavljaju samo „kućanske“ poslove, već na one koje sudjeluju u rukovođenju industrijom. I, napokon, na žene koje same odlučuju kakav će biti njihov život i one same, te ne slušaju – čak i ne dopuštaju – da im muški *znalci* objašnjavaju što jest žensko, a što nije“.⁹² Iz navedenog citata ne iščitavaju se samo misli Betty Friedan, već i temeljne odrednice liberalnog feminizma kao ženskog pokreta 20. stoljeća. Žena je svedena na seksualni predmet, a da bi se uspješno suprotstavila nejednakosti s muškarcima, mora se najprije suprotstaviti društvenoj degradaciji žene i vlastitoj samodegradaciji kojom si sama oduzima vrijednost punopravnih ljudskih bića. Friedan nema ništa protiv majčinstva, ali je mišljenja da će majčinstvo biti radostan i odgovoran čin tek kada žena svjesno i s potpunom odgovornošću bude mogla odlučiti kada će postati majkom. Majčinstvo postaje nevoljom kada se žene prisilno postaju majke, a „potisnutu agresiju protiv vlastita tijela iskazuju bijegom u najrazličitije bolesti, kojima onda opsjedaju liječnike i psihoterapeute“.⁹³ Vidljivo je da Friedan uzroke ženske ogorčenosti i potlačenosti vidi u neprestanom prisiljavanju i nametanju onoga za što žena možda nije spremna, osobito od strane muškaraca, ali i zakona koje su pisali muškarci. Problem je što se muškarci boje pokazati svoju ranjivost, strah i osjećaje pa su zbog toga „polovično“ ostvarena ljudska bića. Prava je seksualna revolucija za Betty Friedan „izlazak žena iz pasivnosti, iz položaja u kojemu najlakše postaju žrtvama svakog zavoda, iz duhovne pustoši i obožavanja lažnih božanstava što ih je stvorilo naše bogato društvo (...)“.⁹⁴ Friedan se poziva i na Mary Wollstonecraft čiji glas odzvanja u liberalnom ženskom pokretu 20. stoljeća, a upravo zahvaljujući liberalnom feminizmu, kaže Betty Friedan, povijest „od danas“ kreće brže.⁹⁵

⁹² Isto.

⁹³ Isto, str. 325.

⁹⁴ Isto, str. 326.

⁹⁵ Isto, str. 327.

5.1. *Nacionalna organizacija za žene*

Budući da je ime Betty Friedan značajno za osnivanje *Nacionalne organizacije za žene*⁹⁶, najveće i najbrojnije ženske organizacije u Sjedinjenim Američkim državama, potrebno je iznijeti njezine osnovne strategije koje su izgradile i liberalni feminizam. Organizacija je osnovana 1966. godine i danas predstavlja najveću feminističku organizaciju u SAD-u. Zajedno sa svojom predsjednicom Betty Friedan *Nacionalna organizacija za žene* donijela je niz dokumenata i strategija koje pomažu ženama u postizanju političke ravnopravnosti američkog društva. 1967. godine sastavljen je dokument od osam zahtjeva i upućen predstavnicima najvećih političkih partija te svim glavnim kandidatima na izborima 1968. godine. Zahtjevi su bili sljedeći: zahtjev za donošenje ustavnog amandmana o jednakim pravima, zahtjev za donošenje zakona kojim se zabranjuje spolna diskriminacija prilikom zapošljavanja, zahtjev za ostvarivanje prava i privilegija roditelja u sustavu socijalne zaštite, zahtjev za smanjenje poreza na kućne troškove i na troškove za odgoj djece za roditelje koji su zaposleni, zahtjev za osnivanje centara za brigu o djeci, zahtjev za jednakim i zajedničkim obrazovanjem muške i ženske djece, zahtjev za ostvarivanje jednakih mogućnosti prilikom obuke za rad te zahtjev da žene slobodno odlučuju o svom reproduktivnom životu. Organizacija je promovirala glavni cilj liberalnog feminizma, a to je omogućiti ženama nesmetano sudjelovanje u aktivnosti izvan privatnog područja, odnosno doma. Zahtjevi koje je ponudila Nacionalna organizacija za žene tiču se privatnog i javnog života što je možda zbunjujuće jer liberalni feminizam ne želi ulaziti u privatno područje. Taj se „nedostatak“ opravdava činjenicom da je ostvarenje svih zahtjeva moguće samo pravnim sredstvima, donošenjem novih ili preformulacijom postojećih zakona.

70-ih godina 20. stoljeća u *Nacionalnoj organizaciji za žene* dolazi do promjena. Zastupnice liberalne feminističke kritike (Elizabeth Holtzman, Eleanor Smeal, Pat Schroeder, Patsy Mink) smatraju da je političkim promjenama kakve je zastupala Betty Friedan nemoguće postići značajnije promjene u životima žena. Različite teorije liberalizma i liberalnog feminizma utjecale su na promjenu njihovih mišljenja i rađanje svijesti o dubokim strukturalnim promjenama u odnosima moći što, naravno, uključuje problem patrijarhata i privatnu sferu. Takvim se razmišljanjima liberalne feministice približavaju radikalnim feministicama, ali dolazi do još jednog problema i pitanja koje otvara Katarina Lončar⁹⁷: Možemo li takvo shvaćanje feminizma i dalje nazivati liberalnim feminizmom? Na to je pitanje teško odgovoriti, ali

⁹⁶ Originalan je naziv *National Organization for Women*, a skraćeno NOW.

⁹⁷ Isto, str. 131.

činjenica je da je feministička kritika liberalizma i liberalnog feminizma prilično jaka, osobito kada je riječ o razdvajanju privatnog i javnog te problematiziranja patrijarhata, a u slučaju liberalne teorije, njegova zanemarivanja.

6. Feministička kritika liberalizma i liberalnog feminizma

Marta Nussbaum u svome članku *Feministička kritika liberalizma* navodi razloge zbog kojih su feministice smatrale da je liberalizam pokret koji ne obuhvaća potrebe i ciljeve žena, već ih duboko podriva, o čemu govori i Alison Jagger u svome djelu *Feministička politika i ljudska priroda*. Kao jedna od najznačajnijih predstavnica liberalnog feminizma 20. i 21. stoljeća, Nussbaum smatra važnim raspraviti uobičajene optužbe feminističke kritike osvrćući se na položaj žena na Istoku, u Indiji, naglašavajući da „žene širom svijeta koriste jezik liberalizma“.⁹⁸ Prema Nussbaum, feministice iznose tri najvažnije optužbe protiv liberalne tradicije kao filozofije koja bi svakako mogla poslužiti predstavljanju ženskih ciljeva.⁹⁹ Najprije pružaju otpor liberalnoj tradiciji kao previše individualističkoj budući da uzima pojedinca kao osnovnu jedinicu političkog mišljenja, odnosno daje mu prioritet previše zanemarujući zajednicu i kolektivne društvene entitete kao što su obitelj, grupa ili klasa. Feministice se bune i protiv ideala jednakosti liberalne tradicije smatrajući ga previše apstraktnim i formalnim, odnosno pogrešnim, jer ne ostvaruje svoju realnu moć u konkretnim situacijama. Treća optužba, koju navodi Nussbaum, tiče se odnosa između emocije i razuma – feministice zamjeraju usmjerenost liberalizma na razum i omalovažavanje uloge koju bismo trebali dati emocijama, kako u moralnom, tako i u političkom životu. Ta bi se optužba mogla primijeniti na Mary Wollstonecraft koja je u svome djelu posvećena odnosima između osjećaja i razuma, dajući prednost potonjem. Prema nekim tumačenjima ona podcjenjuje strasti¹⁰⁰ što ju približava prosvjetiteljstvu. Ipak, njezin odnos prema razumu i ovladavanje strastima može se opravdati jer bez takve strategije žena teško može doseći ideal nezavisnosti.

Zanimljivo je razmišljanje Carol Pateman, feminističke kritičarke koja ukazuje na problem sklapanja prvobitnog ugovora. Za nju je društveni ugovor samo polovica prvobitnog ugovora koji je sklopljen prijelazom tradicionalnog društva u građansko, kapitalističko društvo. Uzima u obzir drugi, zanemareni dio ugovora koji naziva spolnim. Pateman sklapanje ugovora smatra uzrokom modernog patrijarhata i političke podređenosti žena. Proučavanje društvenog i spolnog ugovora propituje odnos žena i muškaraca u javnoj, ali i privatnoj sferi, dovodeći u pitanje strogu liberalističku podjelu privatnog i javnog. Odvajanje privatnog i političkog života znači odvajanje

⁹⁸ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 133.

⁹⁹ Nussbaum, Martha, *Feministička kritika liberalizma*, u: Reč, No. 71/17, rujan, 2003.

(<http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/marta-nusbaum.pdf>), str. 175.

¹⁰⁰ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 88.

i stvaranje hijerarhijskog položaja između muškaraca i žena, spolnu društvenu podjelu kojoj ugovor nije donio poboljšanje, već stvorio moderni patrijarhat. Liberalne feministice privatnu i javnu sferu pokušavaju pomiriti promjenom političkih zakona, ne osvrćući se na probleme patrijarhata i probleme koje on donosi sa sobom. Budući da zanemaruju patrijarhalnu problematiku, podrivaju i privatnu sferu društva što je, prema mišljenjima drugih feministica, glavni izvor ženske podređenosti.

6.1. Problem privatnog i javnog

Feminizam i liberalizam vrlo su bliski jer su izgrađeni na individualizmu kao općoj teoriji društvenog života i vezani su za koncepciju pojedinaca kao slobodnih i jednakih bića. Unatoč tomu, mnogi su predstavnici obaju pravaca često bili, i jesu, protivnici jedni drugima. Liberali i feministi sukobljavaju se oko toga gdje treba povući granicu između privatnog i javnog, a neke suvremene radikalne feministice razdjelnicu između tih dviju sfera uopće ne vide. Carol Pateman u knjizi *Ženski nered*¹⁰¹ govori o odnosu privatnog i javnog, pripada skupini radikalnih kritičarki koja smatra da razdvajanje privatne i javne sfere nepovoljno utječe na podređenost žena, baš kao i zanemarivanje problema patrijarhata. O podjeli privatnog i javnog progovara i Anne Phillips iznoseći mišljenje feministica da su žene isključene iz politike nizom snažnih konvencija koje oštro luče privatno i javno.¹⁰² Liberali javnu sferu društva, i načela prema kojima je ona uređena, smatraju odvojenim i neovisnim o odnosima u privatnoj sferi. Radikali neprestano opovrgavaju liberalnu tvrdnju da su društvene nejednakosti privatne sfere nevažne za pitanje o političkoj slobodi, općem pravu glasa te građanskim slobodama javnog područja o čemu govori i Pateman.¹⁰³ Problem privatne i javne sfere društva moguće je povezati s prvobitnim ugovorom, odnosno zanemarivanjem spolnog ugovora koji se tiče privatne sfere društva. Pateman razlikuje dvije dimenzije shvaćanja građanskog društva kao postpatrijarhalnog poretka. Građansko je društvo poredak utemeljen na ugovoru koji slijedi nakon predmodernog poretka statusa, odnosno građanski poredak u kojem je ustavna, ograničena vladavina zamijenila politički apsolutizam. S drugog gledišta, pridjev *građanski* može se odnositi na jednu od sfera građanskog društva, tj. javnu sferu. Mnogi protivnici društvenog ugovora, kaže Pateman, zlorabe značenje pridjeva

¹⁰¹ Pateman, Carol, *Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998.

¹⁰² Phillipis, Anne, *(O)rađanje demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001., str. 13.

¹⁰³ Pateman, Carol, *Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998., str. 113.

„građansko“. Građansko društvo pretpostavlja društveni poredak u kojemu su privatna i javna sfera odvojene, podijeljeno je na dva protivna područja od kojih svako ima svoje osobite i oprečne oblike udruživanja.¹⁰⁴ Pozornost je najčešće usmjerena na javnu, političku društvenu sferu čije podrijetlo nije tajna, a javni svijet građanskog prava, slobode i jednakosti, ugovora i pojedinaca oživljava kroz društveni ugovor. Privatna je sfera u pravilu dio građanskog društva, ali premještanjem u drugi plan odvojena je od „građanske“ (javne) sfere“, jednostavnije rečeno, javna sfera dobila je status „građanskog“, dok je privatna sfera zadržala osobine „prirodnog“. Suprotstavljanje privatnog i javnog usko je vezano za dihotomiju prirodnog¹⁰⁵ i građanskog, odnosno žena i muškaraca. Ženska je sfera prihvaćena kao privatna i prirodna, dok je muška sfera određena kao građanska i politička što je podrazumijevalo i podjelu poslova na „muške“ i „ženske“. „Ženski su poslovi obuhvaćali sve što je vezano uz domaćinstvo, počevši od rađanja, brige za djecu, kuhanja, spremanja i slično.

Podčinjenost privatne sfere društva ukazuje na podčinjenost žena i problematiziranje značenja „pojedinca“ koji je građanski slobodan i sposoban sklopiti ugovor.¹⁰⁶ Feministice su već od 18. stoljeća, kada je Mary Wollstoncraft napisala svoju knjigu *Obrana ženskih prava*, upućivale na složenu međuovisnost privatne i javne sfere. Pateman podrijetlo privatne sfere društva smatra tajanstvenim, zanemarenim i prešućenim. Spolni ugovor nije povezan samo s privatnom sferom niti se patrijarhat ograničava samo na obiteljsko, on nije vezan samo za privatno pa ga se zato ne može zanemariti, što čine liberalne feministice. Patrijarhat se ne može ograničiti, kažu radikalne feministice, na područje doma jer su problemi koji nastaju u obitelji uzrok političke podređenosti. Odvajanje privatnog i javnog, naglašava Phillips, ženin je život ograničilo na manje vrijedno područje koje ona nije izabrala vlastitom voljom što je ozakonilo nasilje u kući. Mnoge su se liberalne feministice, osobito one u drugom valu feminizma, tvrdile da žene moraju same odlučivati o svojim pravima i o svojoj sudbini što se iščitava iz govora Betty Friedan (1969. godine). Liberalne feministice dobile su potporu za prijedlog o ženskom pravu odlučivanja hoće li zadržati trudnoću ili ne, ali i naišle na kritike jer, ako žena samostalno može odlučivati o pobačaju, čemu uključivanje muškaraca u privatnu sferu društva, konkretno, odgoj djece? Kakvu svrhu onda ima pretpostavka da „djeca nisu isključivo majčina briga“?¹⁰⁷

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ O prirodnom stanju teorije Johna Lockeja i klasičnih teoretičara pogledati u: Pateman, Carol, *Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998.; o prirodi muškaraca i žena govori i John Stuart Mill u svome djelu *Podređenost žena*: Mill, John Stuart, *Podređenost žena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 92.

¹⁰⁶ Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000., str. 26.

¹⁰⁷ Phillipis, Anne, *(O)rađanje demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001., str. 110.

Pitanje pobačaja danas je, a zasigurno i ubuduće, pitanje čije će rješenje ovisiti o pojedincu što se liberalnoj teoriji sigurno sviđa. No, s druge strane, teško je istodobno zahtijevati od očeva ili društva da preuzmu više odgovornosti za djecu koja su rođena, a u istom dahu uskraćivati očevima ili društvu bilo kakvu ulogu pri donošenju odluke o pobačaju. Za socijalističke je feministice takva rasprava uvjetovana načinima na koje se društvo brine o podizanju djece. Ako društvo smatra ženu odgovornom za othranu i njegu djece, nitko osim nje nema pravo donijeti takvu odluku. Drugačija je situacija kada žena odluči imati desetero djece što pretpostavlja preusmjeravanje socijalnih resursa jer tada to više nije samo njezina stvar nego i stvar društva. Kao što privatnu i javnu sferu društva nije moguće odvojiti, nemoguće ih je potpuno i spojiti. U okviru demokracije zasigurno moraju postojati neke odluke koje se smatraju osobnim, a ne društvenim, i ženama se ne smije uskraćivati sloboda samostalnog izbora jer se tada njihovo tijelo (u slučaju pobačaja) tretira kao tuđe vlasništvo. Phillips se slaže da demokracija ne bi trebala koegzistirati s ropstvom i da se nijedno društvo ne može nazvati potpuno demokratskim ako prisiljava ženu na neželjenu trudnoću i porođaj, ali i sama naglašava da se time približava izrazito liberalnoj teoriji.¹⁰⁸

Pateman govori o individualizmu i egalitarizmu liberarne teorije kao onima koji prikrivaju patrijarhalnu zbilju društvene strukture i nejednakosti.¹⁰⁹ Različitost muškaraca i žena u privatnoj i javnoj sferi složeno je pitanje, a Pateman kaže kako „ispod složene zbilje leži uvjerenje da je priroda žene takva da trebaju biti podređene muškarcima i da je njihovo pravo mjesto u privatnoj, kućnoj sferi. Muškarci trebaju biti u objema sferama i u njima vladati“.¹¹⁰ Pateman se ne slaže s takvim uvjerenjem – kako bi se ti složeni odnosi razjasnili, potrebno je razriješiti odnose liberalizma i patrijarhata te objasniti što zapravo znači teorija koja je smatrala da riječ „pojedinaac“ obuhvaća samo muški rod.

¹⁰⁸ Isto, str. 112.

¹⁰⁹ Pateman, Carol, Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija, Ženska infoteka, Zagreb, 1998., str. 113.

¹¹⁰ Isto, str. 114.

6.2. Liberalizam i patrijarhalizam – muškarci kao „pojedinci“

Pojam patrijarhat nije jednoznačan, on je povijesna kategorija koja se kroz stoljeća mijenjala, a obično je shvaćen u tradicionalnom smislu kada muškarac dominira u privatnom i javnom području. Pateman govori o trima oblicima patrijarhata: tradicionalnom, klasičnom i modernom. Prva dva oblika vezana su s problemom očinske vlasti, odnosno patrijarhalizmom koji je srušen krajem 17. stoljeća. Patrijarhalizam je bio dominantni pogled na svijet u Engleskoj početkom 17. stoljeća. Riječ je o potpuno artikuliranoj teoriji koja se odnosila na sve društvene odnose u patrijarhalnim uvjetima: kralj – podanik, otac – dijete, gospodar – sluga. Predstavnici patrijarhalizma poput Sir Roberta Filmera zagovarali su apsolutnu vladavinu kralja – kralj je predstavljao božanski izabranog oca koji je vladao svojim podanicima. Patrijarhalizam i „vlast očeva“ srušeni su krajem 17. stoljeća pobjedom teoretičara društvenoga ugovora kao što je John Locke. Rušenje patrijarhalizma u 17. stoljeću značilo je rušenje jednog oblika patrijarhata, vlasti očeva, no zanemareno je bračno pravo i spolna podređenost koja dolazi do izražaja stvaranjem modernog patrijarhata. Rušenje patrijarhalizma povezano je s razvojem liberalizma. Dok je liberalizam individualistička, egalitarna, konvencionalistička doktrina, patrijarhalizam tvrdi da hijerarhijski odnosi podređenosti nužno proistječu iz prirodnih osobina muškaraca i žena¹¹¹, što se odnosi na klasične teorije o prirodnim osobinama muškaraca i mišljenja da je ženin podređen položaj u odnosu na muškarca određen rođenjem. U 17. stoljeću teoretičari društvenog ugovora, odnosno liberali, vode rasprave s klasičnim patrijarhalistima prema čijim se teorijama ne rađaju svi ljudi slobodni, sin je po prirodi podložan ocu, a kralj preuzima mjesto oca svim svojim podanicima. Zajednička je postavka klasičnih teoretičara ugovora bila da „jedino muškarci imaju atribute slobodnih i jednakih ‘pojedinaca’“.¹¹² Građanske revolucije dovele su do pobjede liberala i uspostavljanja građanskog društva čime su liberalizam i patrijarhalizam prividno uspješno pomireni, ali je problem nastao zbog prethodno navedene teze koja, kada je riječ o ugovoru, ide u prilog muškarcima, a izostavlja žene. Da bi odnosi subordinacije između muškaraca i žena bili legitimni, morali su biti potvrđeni ugovorom. Na taj je način klasična teorija pretvorena u moderni patrijarhat građen na bratstvu (odnosom među braćom, a ne sinovima i očevima) i ugovoru. Pateman iznosi feminističku tvrdnju da „liberalizam strukturiraju patrijarhalni kao i klasni odnosi, te da dihotomija između privatnog i javnog prikriva podložnost

¹¹¹ Detaljniju raspravu o prirodnom stanju vidi u: Pateman, Carol, *Ženski nered*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998., poglavlje Lockova koncepcija političkog, str. 88.

¹¹² Iznimka je Hobbes koji govori i o ženi kao pojedincu. Detaljnije vidi u: Pateman, Carol, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000., str. 53.

žena unutar naizgled univerzalnog, egalitarnog i individualističkog poretka¹¹³. Ta se teza izvrsno poklapa s teorijom o spolnom ugovoru kao stvaranju modernog patrijarhata. Spolni ugovor nije povezan samo s privatnom sferom kao što se ni patrijarhat ne ograničava samo na obiteljsko i nije smješten samo u privatnome. Postavlja se pitanje bračnih ugovora kojima su muškarci dobili „zakonitu“ vlast nad ženama, a problem patrijarhata provlači se i kroz ugovore o zaposlenju kao jednome obliku ropstva. Takav oblik ropstva ne može se usporediti s ropstvom u tradicionalnom smislu kada su robovi bili rada snaga svojim gospodarima jer danas svaki čovjek može raskinuti ugovor o zaposlenju kada to želi. Ipak, ugovorom se stvara određena hijerarhija u odnosima poslodavaca jer se od zaposlenika očekuje da obave sve što nadležni od njih traže. Prvobitni ugovor dovodi do postanka modernog pravnog oblika, a ugovori koji se sklapaju u svakodnevnom životu predstavljaju i različite oblike ženske podređenosti. Prema sudu Carol Pateman patrijarhat je duboko ukorijenjen u suvremeno društvo, bez obzira na opće pravo glasa i liberalne institucije koje načelno svima priznaju jednaka prava. Iako su političke reforme omogućile ženama jednake mogućnosti, patrijarhat se još uvijek manifestira kroz spolno uznemiravanje, patrijarhalnu podjelu poslova i seksualnu žensku podređenost koja je najviše izražena u pornografiji i prostituciji. Pateman navodi da je prostitucija oblik kapitalističkog poduzetništva, na nju se gleda kao na privatni pothvat, na privatni sporazum između kupca i prodavatelja,¹¹⁴ što znači da se temelji na ugovoru. No, ona nikako nije povezana samo s privatnom sferom društva. S prostitucijom možemo povezati Lockeovu teoriju o „vlasništvu u osobi“. Takvo vlasništvo odnosi se na imovinu koju „pojedinaac“ nosi i slobodan ju je iznajmljivati drugima te na taj način sklapati ugovor. Za svoje usluge „pojedinaac“ dobiva određenu naknadu. Vlasnici „imovine u sebi“ najprije su bili samo muškarci, a kasnije, kada su se žene izborile za svoja prava, također su postale vlasnice „imovine u sebi“ i mogle sklapati poslove kao i muškaci. Ako razmotrimo prostituciju s gledišta Lockeove teorije „vlasništva imovine u sebi“, ona će nam se činiti kao posao u kojemu žene muškarcima ne iznajmljuju svoje tijelo, već, kao vlasnice svoje „imovine“, samo iznajmljuju usluge za koje primaju novce. Takvim razmišljanjem pokušava se zatomiti patrijarhalnost modernog društva. Prostitucija se želi opravdati ugovorom, ali takav je ugovor samo paravan za iskorištavanje žene i njezina tijela.

Proučavajući nastanak liberalizma i njegove teorije, možemo zaključiti da razlog isključivanja žena iz prvobitnog društvenog ugovora nije bio slučajna, već temeljna postavka onoga što je taj ugovor povlačio za sobom. Muškarci su željeli novi poredak kojim bi osporili

¹¹³ Isto

¹¹⁴ Isto, str. 185.

prijašnji koncept vladara, koji su si uzimali bezgraničnu vlast. Željeli su srušiti i „vladavinu očeva“ osnivajući bratovštinu u kojoj bi članovima bio osiguran pristup tijelima žena. Žene su do uspostavljanja ugovora bile prepuštene na milost i nemilost muškarcima, patrijarh je imao pravo „darovati“ ženu sinu, tražilo se njegovo odobravanje vjenčanja. Muškarci su, kaže Phillips, „bili u prilici stvoriti vlastite izravne putove pristupa onome što će se kasnije pretvoriti u vrlo službeni bračni ugovor“.¹¹⁵ Iako se uspostavljanjem građanskog društva ugovor sklapao između muškarca i žene u čije se odluke očevi uglavnom nisu više miješali, to je bio prilično jednostran ugovor u kojemu su žene obećavale muževima poslušnost u zamjenu za zaštitu. Žene su bračnim ugovorom svjesno pristale na poslušnost muškarcu. Najupečatljivija je značajka današnjih feminističkih rasprava činjenica da vrlo malo sudionika spominje veliku teorijsku bitku koja se u 17. stoljeću vodila između patrijarhalista i teoretičara društvenog ugovora, osobito kada je riječ o feminizmu.

6.3. Što (ne) valja s liberalnim feminizmom?

Iako su od prvih feminističkih istupanja prošla gotovo tri i pol stoljeća, još su uvijek prisutne rasprave o pravima žena i zasigurno se još dugo neće ugaziti. Pateman naglašava da se protiv feminista danas istupa s primjedbom kako su žene, nakon zakonskih reformi i uvođenja prava glasa, građanski i politički ravnopravne muškarcima pa feminizam može malo, ili uopće ne može, pridonijeti demokratskoj teoriji i praksi.¹¹⁶ Takvo razmišljanje ponovno je rezultat liberalne tradicije i umanjuje razumijevanje liberalno-demokratskih društava. Zanimljivo je uvjerenja koja se još uvijek temelje na liberalnoj tvrdnji da su socijalne nejednakosti nevažne za političku jednakost. Pokušaj univerzaliziranja liberalnih načela, odnosno njihovo proširivanje na žene, te istovremeno održavanje podjele privatne i javne sfere koja je za liberalnu demokraciju od središnje važnosti, znači da se problem podređenosti „slabijeg“ spola ne može razriješiti jer podjela na privatno i javno znači podjelu između muškaraca i žena.

Neprestano se govori o povezanosti liberalizma i liberalnog feminizma, no ovdje treba točno razjasniti i zaključiti koje su to njihove zajedničke poveznice i što liberalne feministice zahtijevaju od liberalizma, što žele promijeniti i što kritika misli o svemu tome. Poveznica liberalizma i liberalnog feminizma očituje se kroz individualizam, tj. pravo pojedinca na

¹¹⁵ Phillipis, Anne, (O)rađanje demokracije, Ženska infoteka, Zagreb, 2001., str. 42.

¹¹⁶ Pateman, Carol, Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija, Ženska infoteka, Zagreb, 1998., str. 193.

donošenje odluka, slobodu i jednakost. Nezadovoljstvo stanjem kakvo je pružao liberalni poredak, osobito onaj u 18. i 19. stoljeću, utemeljen na ugovorima klasičnih teoretičara i muškaraca kao „pojedinaca“, dovelo je do razvoja liberalnog feminizma. Je li liberalizam previše „individualistički“ i povlači li onda takvu osobinu i liberalni feminizam? Mišljenja su različita, a u vezi s tim neizbježno je još nešto reći o Marthi Nussbaum, poznatoj suvremenoj liberalnoj feministici i zastupnici liberalizma, koja svoju pozornost usmjerava na žene u Indiji i Sudanu, smatrajući da „žene širom svijeta govore jezikom liberalizma“.¹¹⁷

Kao primjer navodi kako mnoge religijske tradicije omalovažavaju žene ističući mišljenje feminističke aktivistice Roop Rekhe Verme, koja problem podređenosti žena vidi u omalovažavanju tradicije koja žene lišava „cjelovite ličnosti“. Pojam ličnosti u ovom slučaju podrazumijeva autonomiju, samopoštovanje, osjećaj ispunjenosti i dostignuća.¹¹⁸ Nahid Tubia, prva kirurginja u Sudanu i borac za zaštitu zdravlja žena, pisala je o potrebi poduzimanja određenih mjera kako bi se spriječilo sakaćenje genitalija mladih djevojaka u Sudanu. Odstranjivanje genitalija izvršava se bez njihova pristanka što predstavlja nasilje nad ženama i djecom te kršenje njihovih prava.¹¹⁹ Prema Nussbaum „svi“, upravo zato što su „ljudi“ imaju pravo na jednake vrijednosti, svatko ima pravo planirati život u skladu s osobnim ciljevima koje želi ostvariti.¹²⁰ Zagovarajući moralnu jednakost i pravo individua na određene vrste tretmana u društvu i politici, vraća se idejama klasičnog liberalnog feminizma te, poput Milla i Wollstonecraft, vjeruje u pojam univerzalne ljudske prirode i značaj razuma. Pomoću razuma i uma mi možemo vidjeti da ono što postoji u sadašnjosti nije nepromjenjivo i propisano prirodnim zakonima. Nussbaum brani liberalizam od optužbi feministica koje ga vide kao previše „individualističkog“, što znači da uzima pojedinca kao osnovnu jedinicu političkog mišljenja. U odnosu na društvo daje prioritet pojedincu, sposobnom da postoji izvan svih društvenih spona. Takvo liberalističko poimanje pojam liberalizma približava psihološkom egoizmu, mišljenju da svi ljudi najprije teže ostvariti svoje osobne ciljeve.¹²¹ Alison Jagger vjeruje da sebične želje i interesi imaju posebnu težinu u liberalnoj politici po čemu je ta ista politika bliska normativnom etičkom egoizmu – mišljenju da je uvijek najbolje zadovoljavati

¹¹⁷ Nussbaum, Martha, Feministička kritika liberalizma u: Reč, No. 71/17, rujan, 2003.

(<http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/marta-nusbaum.pdf>), str. 169.

¹¹⁸ Nussbaum upućuje na literaturu: Roop Rekha Verma, „Femininity, Equality and Personhood“, Women, Cultural and Development, Oxford, Clarendon Press, 1995.

¹¹⁹ Nussbaum upućuje na literaturu: Nahid Toubia, „Female Genital Mutilation: A Call for Global Action, New York, Women, Ink., 1993.

¹²⁰ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 133.

¹²¹ Nussbaum, Martha, Feministička kritika liberalizma u: Reč, No. 71/17, rujan, 2003.

(<http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/marta-nusbaum.pdf>), str. 176.

samo svoje osobne interese.¹²² Nussbaum brani liberalizam od takvih optužbi pozivanjem na liberalne mislioce kao što su John Stuart Mill, David Hume, John Rawls i Adam Smith. Oni pojedinca shvaćaju kao osobu koja ne može zadovoljiti svoje osnovne želje neovisno o društvu i zajednici.¹²³ Nussbaum brani liberalni individualizam jer se temelji na poštivanju drugih kao pojedinaca i preporučljiv je za feministice jer su žene premalo tretirane kao ciljevi same po sebi, i najčešće postaju sredstvo za ostvarivanje ciljeva drugih. Dobrobit žena kao pojedinaca rijetko je uzimana u obzir u političkom i ekonomskom planiranju života jer su žene shvaćene kao dio cjeline i obitelji, vrjednovane prema svome doprinosu u reproduktivnom planu. Važno je naglasiti, kako kaže i Lončarević, da su u teoriji Marthe Nussbaum pojmovi *ljudsko biće* i *žena* shvaćeni kao univerzalni te da univerzalne kategorije pretpostavljaju postojanje univerzalnog dijela pravde i pojma dobrog života, koji se mogu primijeniti na globalnom planu.¹²⁴ Nussbaum je kritizirana jer je preobjektivna, vjeruje u pojam univerzalne ljudske prirode i u značaj razuma, a ne vidi stvarnu situaciju oko sebe niti žene koje žive u siromaštvu i drugim kulturama, i koje nisu u privilegiranoj situaciji kao što je ona.

Zillah Eisenstein, kritičarka liberalizma, na koju se oslanja Lončarević, liberalni feminizam smatra potencijalno radikalnim jer u sebi sadrži klicu radikalne promjene i sloma suvremenog liberalizma. Budući da žene u suvremenim kapitalističkim državama čine veliki dio radne snage, uključene su u javnu sferu plaćenog rada koji liberalizam mora priznati. Jednakost u javnoj sferi omogućava ženama da prepoznaju kontradikciju između njihovih javnih života i njihove privatne podređenosti. Dok je liberalizam po svojoj strukturi patrijarhalan i individualistički, feminizam je egalitaran i kolektivistički te postavlja osnovu za moguće rušenje liberalizma. I liberalni feminizam govori o ženama kao grupi pa je u kontradikciji s principima liberalizma koji ljude ne vidi kao grupe, nego kao individue. „Feminizam, pa i njegova liberalna varijanta, prepoznaje da društvena podčinjenost žena nije individualni problem, već da je to društveno konstruirana stvarnost u kojoj individua predstavlja samo njezin dio“.¹²⁵ Prema Eisenstein, ženska se podčinjenost može razumjeti samo ukoliko se razumije odnos žena prema drugim ženama i u odnosu prema muškarcima, radu, domaćinstvu i odgoju djece, što, naravno, uključuje problem patrijarhata i približava liberalni feminizam radikalnom.

¹²² Isto.

¹²³ Isto, str. 177.

¹²⁴ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 134.

¹²⁵ Isto, str. 132.

Wendy Brown¹²⁶, radikalna kritičarka liberalizma, također ukazuje na opasnosti i zamke liberalnog feminizma. Prema njezinu mišljenju, promašaj liberalnog feminizma karakterističan je za feministice poput Betty Friedan. Friedan je poticala usvajanje liberalne formulacije individue, građanstva i politike koje već same sadrže žensku subordinaciju. Brown želi ukazati da apstraktna individua, koju zagovara liberalizam, može biti samo muška što je povezano s klasičnom teorijom ugovora. Žene će se teško prepoznati kao liberalni subjekti jer u tom slučaju moraju napustiti svoj život u domaćinstvu, što je nemoguće.

Lončarević naglašava da su takve kritike dovele do marginalizacije liberalnog diskurza unutar feminizma, ali ne u potpunosti. Liberalni feminizam kao teorija može biti prihvatljiv svakoj ženi koja se poistovjećuje s vrijednostima srednje klase i liberalnim idejama jednakosti mogućnosti i nezavisnosti.¹²⁷ Liberalne feministice pokušavale su oštru granicu „prirodnog“ i „građanskog“ razbiti revolucijom i reformacijom zakona, ne obazirući se na problem patrijarhata. Je li moguće stanje promijeniti ako ne promotrimo društvo u cjelini i zanemarimo privatno tlačenje i maltretiranje? Zakoni svakako u tome mogu pomoći, ali liberalne su feministice svjesno ili nesvjesno previdjele mnogo toga. Svojom težnjom za političkom ravnopravnošću obuhvatile su samo „elitno“ društvo, a zanemarile sve ostalo. Liberalnim se feministicama može zamjeriti pretjerana objektivnost i jezik univerzalizma, one pojam *žene* koriste kao da se odnosi na sve žene žena svijeta, ne gledajući na kulturne, političke, ekonomske i druge razlike. Takav se univerzalizam provlači kroz misli Mary Wollstonecraft, Johna Stuarta Milla i Marthe Nussbaum. Kritike koje su upućune liberalnom feminizmu ne znače da on nije ništa postigao. Klasični liberalni feminizam većini zemalja donio je žensko prava glasa, a liberalni feminizam 20. stoljeća donio je značajan napredak kada je riječ o ženskim građanskim pravima, pravu na obrazovanje, radnim mjestima i reproduktivnim pravima. Ono što kritičarke dovode u pitanje, navodi Lončarević, upravo je domet zakonskih reformi i jezik univerzalizma kojim se pojam *žena* koristi van konteksta i univerzalno, bez obzira na brojne razlike. Liberalni feminizam 18., 19. i 20. stoljeća nosi opasnost „da se političke ideje i ideali karakteristični za neke grupe žena na Zapadu nameću kao univerzalni, dobri, pravedni i jedini mogući za 'sve' žene u svim kulturama“.¹²⁸

¹²⁶ Isto, str. 133.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto, str. 134.

6.4. Društveni i ekonomski položaj žena od 18. stoljeća do danas

Liberalizam, koji se razvija sklapanjem društvenog ugovora, ponudio je dobre, ali i one manje dobre uvjete za postizanje jednakosti. Srušen je poredak u kojemu je sva vlast bila u rukama jednoga i doneseni su zakoni u kojima su ugovore sklapali „pojedinci“. Posljedice su bile izvrsne za mušku populaciju koja je dobila status „pojedince“ i mogla sudjelovati u sklapanju ugovora. Žene su i dalje smatrane slabijim spolom što se smatralo prirodnom podređenošću – rođene su da rađaju pa su vezane uz domaćinstvo i privatnu sferu društva. Nije čudno što su nakon Francuske revolucije mnoge žene, uključujući Mary Wollstonecraft, podigle svoj glas i tražile jednako pravo na obrazovanje i sudjelovanje u javnoj sferi društva. Ženama su kroz dugo povijesno razdoblje dodjeljivani kućni poslovi i odgajanje djece, a u javni prostor izlazile su samo u vrijeme ratova. Na promjene u ekonomskom i društvenom položaju žena utjecali su ratovi za vrijeme kojih su obavljali poslove koje nisu mogli njihovi muževi. 60-ih godina 20. stoljeća u središte feminističkih rasprava dolazi problem ekonomske uloge žena i razlika među rodovima. Razvili su se različiti feministički pravci, a 70-ih i 80-ih godina rodila se kritika određenih pristupa. Otvoren je problem neplaćenog rada u domaćinstvu, pravedne zakonske regulacije u vlasništvu i nasljeđivanju te odvajanje zanimanja. 1990. godine osnovana je posebna organizacija *Internacionalna asocijacija za feminističku ekonomiju*, a 1994. časopis *Feministička ekonomija*, što je uvelike pridonijelo otvaranju dijaloga o ekonomskom položaju žena.

U literaturi se spominje kako žene čine polovinu radno sposobnog stanovništva u većini zemalja, ali imaju upadljivo neravnopravan ekonomski položaj u odnosu na muškarce.¹²⁹ Možemo zapaziti kako je djelomično ostvarena Millova želja o zapošljavanju žena i povećanju umnih kapaciteta, ali su žene u mnogim zemljama još uvijek nezaposlene, podcijenjene i manje plaćene u odnosu na muškarce. Ekonomski položaj žena najčešće se mjeri preko zaposlenosti, razine stručnog obrazovanja i plaće, a često se ne uzima u obzir opterećenost kućnim poslovima u kojima muškarci rijetko sudjeluju ili ih obavljaju samo povremeno. Ako imaju malu djecu, u većini slučajeva žene ostaju u sferi doma i brinu se za njih, dok muškarci zarađuju. U posljednja dva do tri desetljeća dogodile su se ogromne društvene i ekonomske promjene, žene su dobile nove mogućnosti zapošljavanja i dobro plaćene poslove, ali nametanje novih obrazaca i standarda koje nameće neoliberalizam uzrokuje otpuštanja, rast siromaštva i društvenu nejednakost. Podaci su pokazali da takve posljedice češće pogađaju žene nego muškarce.¹³⁰

¹²⁹ Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 332.

¹³⁰ Isto, str. 323.

Istraživanjem je utvrđeno da su žene još uvijek ekonomski nemoćnije u odnosu na muškarce o čemu svjedoči podatak da su žene vlasnice manje od stotine cjelokupnog svjetskog bogatstva, ostvaruju desetinu svjetskih prihoda, a obavljaju dvije trećine radnih sati.¹³¹ Što je uzrok takvim rezultatima? Pokušaj proširivanja liberalnih načela i demokracije često nailazi na brojne prepreke kao što je problem patrijarhata. U nekim je zemljama nemoguće ostvariti željene ciljeve jer postoji patrijarhalni sustav u kojemu pravo nasljeđivanja imaju samo muškarci, a žene su podložne diskriminaciji. Ekonomska globalizacija uzrokovala je reforme mnogih zemalja neoliberalne ekonomske politike, povećanje kapitala, dobara, usluga i rada. Taj fenomen obuhvaća sve zemlje svijeta, htjele to one ili ne. Pristalice globalizacije ističu da će manje razvijene zemlje kroz istoimeni proces iskusiti kapitalizam i ekonomski rast što će dovesti do demokracije i zaštite ljudskih prava. Globalizacija je na neke zemlje utjecala pozitivno (Indija), no mnoge siromašne zemlje njome su negativno pogođene što se očituje kroz zloupotrebu ljudskih bića, osobito žena i djece, pornografiju i prostituciju. Na uspjeh žena danas negativno utječu predrasude da su rijetko uspješne u poslu i nisu spremne riskirati. Rodne razlike u zapošljavanju očituju se kroz činjenicu da muškarci i žene ne zarađuju isto. Muškarci – vlasnici biznisa, zarađuju više nego žene, što je povezano s pretpostavkom da žene najčešće osnivaju male i mikro biznise, a muškarci srednje i velike.¹³² Ovo poglavlje nudi premalo prostora da bi obuhvatilo sve značajke suvremenog društva, osobito u okviru ekonomskog i političkog područja. Neoliberalizam otvara mogućnost novih istraživanja, no svakako se može zapaziti da borba za žensko pravo još uvijek traje, osobito u manje razvijenim zemljama gdje su žene izrazito vezane za privatnu sferu društva. Liberalni je feminizam, unatoč svojim nedostacima i kritikama, ženama donio mnogo dobrog, osobito u zapadnim zemljama, počevši od prava glasa, obrazovanja i zapošljavanja. Ipak, pogledamo li saborska zastupnička mjesta, tvrtke ili industriju, shvatit ćemo da borba nikako nije završena jer većina mjesta zauzimaju muškarci. Zbog čega su žene još uvijek u manjini kada je riječ o javnoj sferi društva, možemo samo pretpostavljati i dalje razvijati svoje teorije. No, sigurno je da je klasična pretpostavka o prirodnoj podređenosti žena ostavila velike posljedice na „slabiji spol“, zbog čega žene, da bi postigle uspjeh u javnoj sferi društva, još uvijek trebaju ulagati veliki trud.

¹³¹ Isto, str. 327.

¹³² Isto, str. 331.

7. Zaključak

Proučavanjem feminizma i politike liberalizma može se zaključiti da je riječ o složenim fenomenima koji zahtijevaju mnogo istraživanja i iščitavanja literature. Ovaj rad pokušao je obuhvatiti najznačajnije karakteristike liberalnog feminizma kao ženskog pokreta i pokreta utemeljenog na teoriji liberalizma, koju su razvili klasični teoretičari. Značenje pojma *liberalno* mijenjao se kroz različite faze feminističkog pokreta. Na prijelazu 19. u 20. stoljeće on je značio jednako pravo glasa koje su žene izborile najprije na Zapadu, a zatim i u ostalim zemljama. Sredinom 20. stoljeća žene su ponovno postale svjesne svoje podređenosti u društvenoj i političkoj sferi društva što je uzrok rađanju različitih feminističkih pravaca kao što su liberalni feminizam, radikalni feminizam i marksistički feminizam. Danas se već govori o postojanju postfeminizma koji obuhvaća složene procese modernog društva i otvara vrata novim istraživanjima. Potrebno je istaknuti da je navedena periodizacija karakteristična za zapadna društva, a inače ovisi o društvenim i kulturnim značajkama određene zemlje. U radu su istaknuti najznačajniji predstavnici liberalnog feminizma: Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill, Betty Friedan i Martha Nussbaum. Mary Wollstonecraft i John Stuart Mill pripadnici su klasičnog liberalnog feminizma, Betty Friedan pripada liberalnom feminizmu 20. stoljeća, dok je Martha Nussbaum vezana za suvremeni liberalni feminizam utemeljen na mišljenjima Johna Stuarta Milla, Adama Smitha, Davidea Humea i Johna Rowlsa. Svi su se zalagali za uključivanje žena u javnu sferu društva te proširivanje kategorije „pojedince“ na ženski rod, o čemu prvi progovara John Stuart Mill. Povezuje ih vjera u ljudski razum, poimanje ljudskih bića i žena kao univerzalnih kategorija te mišljenje o postojanju univerzalne pravda primjenjive na globalnom planu. Kritika upućena liberalnom feminizmu kaže da je probleme na globalnoj i političkoj razini moguće riješiti samo ako se riješe problemi vezani za obitelj i domaćinstvo što uključuje patrijarhat. Kritika je upućena i kategoriji univerzalizma jer nosi opasnost da se političke ideje i ideali karakteristični za neke grupe žena na Zapadu nameću kao univerzalni, dobri, pravedni i jedini mogući za žene u svim kulturama. Feministice i protivnice ugovora kritizirale su i liberalizam navodeći da premalo pozornosti usmjerava obitelji i zajednici te da je previše racionalan. Navedene se kritike mogu primijeniti i na liberalni feminizam što je vidljivo u radovima liberalnih feminista – posvećujući se rješavanju problema nejednakosti u javnoj sferi, zanemarili su privatnu sferu i problem patrijarhata. Da liberalni feminizam slijedi liberalizam, najviše se vidi kroz teoriju o „individualizmu“ koja pretpostavlja da svaki pojedinac ima pravo na vlastiti izbor, pa tako i žena. Žene su dobile status „pojedince“ i znatno napredovale u

suvremenom društvu, ali borba za potpunu ravnopravnost žena još uvijek traje. Da bi žene postigle potpunu ekonomsku i političku jednakost s muškarcima, nesumnjivo je potrebno nadići predrasude i stereotipe, još uvijek prisutne u našem društvu.

8. Literatura

1. Brčić, Marita, Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta, Filozofska istraživanja, Vol. 26, No. 4, prosinac, 2006. (<http://hrcak.srce.hr/12017>)
2. Glasoviti govori, Zadro, Ivan, naklada Zadro, Zagreb, 1999.
3. Jagger, Alison, M., Feminists Politics & Human Nature, Oxford, 1983. (http://books.google.hr/books?id=xVI6ZYDkDSYC&printsec=frontcover&dq=alison+jagger&hl=hr&sa=X&ei=IYXCUEjtMcTTsgbQpoCoAQ&redir_esc=y)
4. Lešić, Zdenko, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)“, u: Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanka, Sarajevo, 2003. (<http://www.scribd.com/doc/72961126/Zdenko-Le%C5%A1i%C4%87-Feminizam-istorija>)
5. Mill, John Stuart, Podređenost žena, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.
6. Moi, Toril, Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija, AGM, Zagreb, 2007.
7. Nussbaum, Martha, Feministička kritika liberalizma u: Reč, No. 71/17, rujan, 2003. (<http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/marta-nusbaum.pdf>)
8. Pateman, Carol, Spolni ugovor, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.
9. Pateman, Carol, Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija, Ženska infoteka, Zagreb, 1998.
10. Phillips, Anne, (O)rađanje demokracije, Ženska infoteka, Zagreb, 2001.
11. Ravlić, Slaven, John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena, u: Politička misao, Vol XXXVII, (2000.), br. III. (hrcak.srce.hr/file/42860)
12. Szapuová, Mariana, Mill's Liberal Feminism: Its Legacy and Current Criticism, u: Prolegomena 5, 2006. (hrcak.srce.hr/file/10835)
13. Uvod u rodne teorije, Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
14. Wallach, Joan Scott, Rod i politika povijesti, Ženska infoteka, Zagreb, 2003.
15. Watkins, Susan Alice, Rueda Marisa, Rodriguez, Marta, Feminizam za početnike, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
16. Wollstonecraft, Mary, Obrana ženskih prava, Ženska infoteka, Zagreb, 1999.